

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

***İBRAHİM EN-NEHA'Î VE HADİS
İLMİNDEKİ YERİ***

(Yüksek Lisans Tezi)

62966

DANIŞMAN
Prof. Dr. Talat SAKALLI

HAZIRLAYAN
Mehmet ÖZKUL

ISPARTA-1997

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	III
ÖNSÖZ.....	1

I. BÖLÜM

İBRAHİM EN-NEHA'Î'NİN YETİŞTİĞİ ÇEVRE, HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ	3
1- YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	3
İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA KÛFE'NİN GENEL DURUMU	3
I-Kûfe'nin Coğrafi Durumu.....	5
II-Siyasî Durumu	6
III-Kültürel Durum.....	9
A) Kûfe'nin Beşerî Durumu	10
B) Kûfe'nin İlmî Durumu.....	10
A. İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA KUR'AN İLİMLERİ	13
B. İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA HADİS İLİMLERİ.....	15
C. İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA FIKİH	19
D. İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA İTİKADÎ MEZHEBLER	21
2-HAYATI.....	23
A) Doğumu, Nesebi, Künyesi.....	23
B) İlim Tahsili.....	23
C) Hocaları	24
D) Talebeleri.....	27
E) Takvası.....	31
F) Vefatı.....	31
3- İLMÎ ŞAHSİYETİ	34
A) Tefsir İlmindeki Yeri.....	35
B) Fıkıh İlmindeki Yeri	37

II. BÖLÜM

İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİSÇİLİĞİ	44
1- HADİS ve RE'Y EKOLLERİNİN TESBİTİ	44
A) Tanımları	44
B) Tarihçeleri.....	47
C) Ehl-i Hadis ve Taraftarları	52
D) Ehl-i Rey ve Taraftarları.....	54
E) Hadis ve Rey Ekolleri'nin Tespitinde Zorluklar	55
F) Hicaz ve Irak Ekolleri'nin Rey ve Hadis'e Karşı Tutumları	58
2- İBRAHİM EN-NEHA'Î'NİN KÛFE EKOLÜNDEKİ YERİ.....	61
A) İbrahim Neha'î'nin Kûfe Ekolündeki Yeri.....	62
B) Kûfe Ekolü'nün Hadis Anlayışı.....	64
3- İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ.....	71
A) İbrahim Neha'î'nin İlim Çevresi.....	71
B) Sahabe Kavli ve Tatbikatı Karşısındaki Tutumu.....	73

C) İbrahim Neha'î'nin Hadis Aldığı Hocaları.....	76
D) İbrahim Neha'î'den Rivâyette Bulunanlar	76
E) İbrahim Neha'î'nin Hadisçiliği	77
a) Hadisler'in Yazılması Konusundaki Görüşleri	79
b) Hadis Tahdis Ederken Titiz Olması	80
c) Hadiste Sika Olması	82
d) Hadiste Sarraf Olması	83
e) Hadisleri Mânâ Olarak Rivâyeti	85
f) İbrahim Neha'î Essahhu'l-Esânid Ricalindendir	86
F) İbrahim Neha'î'nin Hadiste Tenkid Edildiği Yönleri	88
a) Âsârı red ve Rivâyetinin Azlığı Meselesi	88
b) Arapça'sının Zayıf Olması Meselesi	90
c) Ebû Hureyre Hakkında "Fakih Değildir" Sözü	91
G) Mürsel Rivâyetleri ve Değeri	96
H) Haber-i Vâhid Hakkındaki Görüşleri	100
I) Cerh ve Ta'dil Açısından Durumu	103
K) İbrahim Neha'î'nin Rivâyet Ettiği Hadislerin Özellikleri	106
SONUÇ.....	115
BİBLİYOGRAFYA.....	118

KISALTMALAR

a.e	: Aynı eser
a. mlf	: Aynı müellif
A.Ü.İ.F.D	: Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
M.S	: Milattan Sonra
r.a	: Radiyallahu Anh
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
Terc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik
vd	: Ve Devamı
trs.	: Tarihsiz
yy	: Yüzyıl
'	: Ayn ve Hemze

ÖNSÖZ

İbrahim Neha'î gibi çok yönlü ve aynı zamanda fakih ve ehl-i reyin tabîin temsilcisi olan bir zatın hadisçiliğini yüksek lisans tezi olarak seçmemin sebebi; o devirdeki fakihlerin özellikle de İbrahim Neha'î'nin hadisçiliğinin önemini hissediyor olmamdı. Fakih olan bir zatın hadisten uzak kalamayacağı açıktır. Çünkü içtihat ettiği bir konuda fetva vermek isteyen bir fakihin, Kur'an'dan sonra ikinci teşriî kaynağı olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sahih hadislerini fetvasında kullanması gerekir. İbrahim Neha'î'nin ilk devir tabîilerden olduğu için bize intikal etmiş bir kitap yazmamış olsa da onun rivâyet ettiği hadisler bir çok temel kaynakta mevcuttur. Bunun üzerine biz de, muhtelif konularda daha çok talebelerinin ve hocalarının fikirlerine müracaat ederek bu âlim tabîinin hadisçiliğini ortaya koymak istedik.

Hammad b. Ebî Süleyman ve A'meş gibi iki seçkin talebesinin İbrahim Neha'î hakkındaki fikirleri benim için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Özellikle de Hammad b. Ebî Süleyman'ın büyük müçtehit Ebû Hanife'nin hocası olması ve İbrahim Neha'î'nin de bir çok reyleri Hammad b. Ebî Süleyman tarafından ve Ebû Hanife tarafından benimsenmesi bize, İbrahim Neha'î'nin rivâyetleri çerçevesinde yaptığı reylerinin önemini göstermektedir. Hanefî mezhebinin teşekkülünde İbrahim Neha'î'nin reylerinin ve maktu' rivâyetlerinin önemli rol oynaması ve Ebû Hanife'nin İbrahim Neha'î'nin bir çok kavlini alarak mezhebinin teşekkülünde kullanması, Neha'î'nin reylerinin ve rivâyetlerinin araştırılması lüzumunu doğurmuştur.

İşte biz de tezimizin birinci bölümünde İbrahim Neha'î'nin yetiştiği çevre olan Kûfe'nin; kültürel, coğrafî, beşerî durumunu açıklayarak Neha'î'yi yetiştiren ortamı, Neha'î'nin hayatını, hocalarını ve talebelerini tanıtmaya çalıştık. Bu bilgileri verdikten sonra da Neha'î'nin ilmî şahsiyetini, Tefsir ve Fıkıh İlmi'ndeki yerini açıkladık. Özellikle Fıkıh İlmi'ndeki yerini açıklarken; Ebû Hanife ile Neha'î'nin ittifak ve ihtilaf ettiği fikhî görüşlerine yer verdik. Çalışmamızın ikinci bölümünde asıl konumuz olan İbrahim Neha'î'nin hadis-

çiliğini kaleme aldık. Bu konuya başlamadan önce Neha'î'nin ehl-i reyden olmasından dolayı rey ehli ve hadis ehlinin; tanımlarını, tarihçelerini, taraftarlarını, Hicaz ve Irak Ekollerini tanıtmaya çalıştık. Daha sonra Kûfe Ekolünün hadis anlayışına da değinerek İbrahim Neha'î'nin mensup olduğu ekolün hadisçiliğini tanıtmaya çalıştık.

Bundan sonra asıl konumuz olan Neha'î'nin hadis ilmindeki yerine ve önemine değindik. Bu bölümde ise İbrahim Neha'î'nin ilim çevresini, sahâbe kavli hakkındaki görüşlerini ve en çok hadis aldığı hocalarını tanıttık. Bu bilgileri verdikten sonra Neha'î'nin hadisçiliği bölümüne geçtik ve bu bölümü etraflıca açıkladık. Bu konudan sonra İbrahim Neha'î'nin hadiste tenkit edildiği yönlerini tanıtarak bu konu hakkındaki görüşlere yer verdik. Daha sonra mürsel rivâyetleri ve değerini anlattık. Haber-i vâhid hakkındaki görüşlerini verdikten sonra da İbrahim Neha'î'nin cerh ve ta'dil açısından durumunu inceledik. Son olarak da İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin özelliklerini belirttik.

Türkiye'de bu konu hakkında ciddi bir ilmî çalışma yapılmamıştır. Ancak Mustafa Çuhadar tarafından "İbrahim Neha'î'nin Hayatı" adı altında Marmara Üniversitesi Yüksek İslâm Enstitüsü'nde oldukça dar çerçevede bir lisans tezi yapılmış olduğunu gördük. İbrahim Neha'î hakkında en kapsamlı çalışma Mekke'de çağdaş Muhammed Revvas Kal'âcî tarafından yapılmıştır. Kaleme aldığı eserin adı "Mevsuât-ı Fıkh-ı İbrahim Neha'î" adlı iki ciltlik bir çalışmadır. Mekke'de yapılan bu çalışmada İbrahim Neha'î'nin fikhî görüşlerine alfabetik olarak yer verilmiş ve ikinci cildin sonunda da Neha'î'nin içtihadının kaynaklarını teşkil eden esasların bulunduğu bölüm yer almıştır.

Bu çalışmayla bu konuda en iyisini yaptığımı söyleyemem. Ancak kabiliyetim nispetinde elimden gelen gayretimi gösterdiğimi söyleyebilirim. Çalışmam esnasında tez danışmanım olarak gerekli yardımlarını esirgemeyen Hocam, Prof. Dr. Talat SAKALLI'ya şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Mehmet ÖZKUL

I. BÖLÜM

İBRAHİM NEHA'Î'NİN YETİŞTİĞİ ÇEVRE, HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.YETİŞTİĞİ ÇEVRE

İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA KÛFE'NİN GENEL DURUMU

Yemen'deki ma'rib seddinin yıkılmasından sonra Yemen kökenli kabileler Arap Yarımadasının çeşitli yerlerine dağılmışlardı.¹ Bu kabilelerden olan Evs ve Hazreç Medine'ye; Gassâniler Suriye'ye; Cürhümîler Mekke yöresine; Lahm² Cüzzam ve Âmile kabileleri Irak yöresine yerleşmişlerdi.³ Bu kabilelerden Lahm ve Cüzzam kabileleri M.S. 268 tarihinde birleşip bu bölgede Samanîlere⁴ bağlı bir devlet kurmayı başardılar. Kurulan bu devlet kaynaklarımızda zaman zaman kabileye nispetle Lahmîler Devleti, zaman zaman da devletin başkenti olan Hire'ye nispetle Hire Devleti diye anılmaktadır.

Hire; 17/638 tarihinde Sa'd b. Ebî Vakkas (55/675) tarafından kurulan Kûfe şehrinin sadece bir kaç mil güneyinde,⁵ bugünkü Necef gölünün kenarında idi. Bu kent⁶ önceleri askerî karargâh olarak düşünülmüş zamanla sivil yerleşim birimi haline gelmiştir. Bu yönüyle Kûfe ile Hire arasında bir benzerlik vardır. Lahmîler Devleti bir kaç yüzyıla yakın varlığını sürdüren bir devlettir. Vatandaşlarının çoğu Hıristiyan olan bu devlete, Hıristiyanlığın ne zaman girdiği bilinmemekle beraber 5.yy.'dan itibaren Hıristiyan misyonerlerin uğrak yerlerinden biri olduğu bilinmektedir.⁷ Hire bölgesi çok eski zamanlardan beri ticarî bakımdan son derece önemli bir bölge idi. Hindistan'dan Batı'ya geçirilen

¹ İbn Hişam, Siretü'n-Nebeviyye, (Terc. İzzet Hasan, Neşet Çağatay), I,7.

² İbn Kuteybe. el-Maârif, 74.

³ Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Terc. Zeki Megamiz), I,19.

⁴ Borthold. İslâm-Medeniyeti Tarihi, (Terc. M. Fuad Köprülü), 129.

⁵ Hitti, İslâm Tarihi. (Terc. Salih Tuğ), I, 124.

⁶ Corci. a.e. I,21.

⁷ İnâyetullah, İslâm Öncesi Arap Düşünce Tarihi, (Edit. M. Şerif), I,159.

ticaret malları Hire'den geçer ve bunun yanısıra Hire'li tüccarlar kayıklarla Hindistan'ın altındaki Seylan Adası'na gider, oradan Hint malları getirir, bunları diğer bölgelere aktarırlardı. Bu yönüyle Hire, sadece bir ticaret merkezi olmayıp aynı zamanda da bir kültür merkezi idi. Yörenin kültür merkezi olan Hire, Kûfe şehri kurulduktan sonra bu misyonu Kûfe'ye devretmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Kûfe, ilmî inkişafını büyük ölçüde Hire'ye borçludur⁸.

Kûfe, Kuzeye uzanan İslâm fütuhâtı sırasında ordu karargâhı olarak kurulmuş bir şehirdir. Irak, önceki medeniyetlerin izlerini taşıyan bir ülke olup; Babillerin, Keldânilerin, Fârisîlerin, Rumların her birisi burada birbirinden farklı devletler kurmuşlardır.⁹ Hz. Ömer (23/643) burayı çok methetmiştir. Buraya bir çok Yemenliyi (yaklaşık onikibin kişiyi) yerleştirmiştir. Çünkü Yemen, Arabistan Medeniyetinin pek eski bir yerleşim alanı idi. Seba ve Belkıs'ın kıssaları burada zikredilmektedir. Yemen'de uzun müddet Yahudilerin idaresi ve Tevrat hüküm sürmüştür.¹⁰

Irak'ta eski medeniyetlerin tesiri ile birlikte Âramî, Fârisî ve daha sonra da Arap lügatının, yani çeşitli dillerle uğraşan âlimlerin merkezi haline gelmiştir. Daha sonra Hz. Ömer zamanında fethedilen Irak ve Kûfe İslâm nimeti ile şereflenmiş ve bunun sonucunda da önemi artmış, hemen hemen bütün dinlerin bir arada bulunduğu mozaik haline gelmiştir. İşte Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gelen Yemenlilerin meşhur ve önemli kabilelerinden olan Neha` kabilesi de Kûfe'ye gelmiş ve buraya yerleşmiştir.¹¹ Bu kabilenin önemli bir üyesi olan İbrahim Neha'î'yi ve onun asrındaki Kûfe'nin; siyasî, coğrafi, kültürel ve ilmî durumu hakkında bilgi vererek Neha'î'yi yetiştiren ortamı tanıtmaya çalışacağız.

⁸ A. Emin. Fecru'l İslâm. (Terc. Ahmet Serdaroğlu), 62.

⁹ Kal'âci, Mevsuât-ı Fıkh-ı İbrahim en-Neha'î, I,69.

¹⁰ Hamidullah. İmam-ı Âzam ve Eseri. (Terc. Kemal Kuşçu), 14.

¹¹ Semâni. el-Ensâb, 556.

I-Kûfe'nin Coğrafi Durumu

Kûfe, Irak'ın güneyinde ve Fırat nehrinin batı yakasında olup, Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından 17/638 yılında kurulmuştur.¹² "Kûfe" kelimesi yuvarlak kum tepesi anlamına gelir. Araplar çakıl taşları kırmızı kumlu olan yerlere ve kum tepesine "kûfe" derler. Bu kelime, "kûfane" ve "kevfeane" kelimesinden alınmıştır.¹³ Sa'd b. Ebî Vakkas " Tekevvefü : Toplanınız" dediği yer olduğu için de buranın bu isimle anıldığı söylenir.¹⁴

Hiz. Ömer'in halifeliği zamanında Irak'ta yeni fethedilen yerlerin fetih haberlerini kendisine getiren askerlerin benizlerini soluk gören Hiz. Ömer, bunun sebebini sorunca, askerler kaldıkları yerin coğrafi yönden elverişsiz olduğundan dolayı böyle olduğunu söylerler. Bunun üzerine Hiz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir mektup yazarak nehir kıyılarına yakın fakat sahra bölgesinde kalan, havası ve tabiat şartları yerleşmeye elverişli, aynı zamanda hilafet merkezi olan Medine ile arasında deniz görmeyen ve başka tabii engellerin bulunmadığı bir yerin tespitini ve şehrin merkezini oraya taşınmasını emreder.¹⁵ Sa'd b. Ebî Vakkas yaptığı incelemeler sonucu Kûfe'nin bulunduğu yerin elverişli bir yer olduğunu tespit eder. Kûfe mevkiinin İbn Nüfeyl el-Gassanî tarafından gösterildiği de rivâyet edilmektedir.¹⁶ Daha sonra Kûfe'ye geldiklerinde Sa'd, Hiz. Ömer'e aşağıdaki mektubu yazıp durumu bildirir: "Ben, incelemelerimin sonucunda Kûfe'de konaklamış bulunuyorum. Burası Hire ile Irak arasında deniz ikliminde yetişen bitkilerin bulunduğu bir yerdir. Ben müslümanları buraya gelmekle kalmak arasında serbest bıraktım."¹⁷

Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kurulan Kûfe; düzlük, yeşil, suyu bol ve çok güzel havası olan bir yerdi.¹⁸ Şehir, önce Fırat nehrinin yakınlarına kurulmuş, ancak nehrin taşması sonucu evlerin yıkılması nedeniyle daha yüksek yere

¹² Zetteresteén, İA., Kûfe maddesi, VI, 964.

¹³ Yakut. Mu'cemü'l Büldan, IV, 557-558.

¹⁴ İbn Manzur. Lisânu'l Arab, IX, 311; Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, (Terc. Kadri Ugan, A. Temir), IV-69; Balâzuri. Futuhu'l Büldan, (Terc. Mustafa Fayda), 394.

¹⁵ Zetteresteén, İA., Kûfe Maddesi, VI, 964; Balazurî, a.e., 394.

¹⁶ Mesûdî. Mürüccü'z-Zeheb, II, 320.

¹⁷ İbn Esîr. Tarih, II, 528.

zorunlu olarak yapılmıştır. Halife Hz. Ömer'in emri ile Kûfe'de 40.000 kişilik bir yerleşim birimi kuruldu.¹⁹ Şehrin kuruluşunda müslümanlar ve zimmîler ortak çalışmışlardır.

Hz. Ömer'in Kûfe ve Basra'yı kurmasındaki amacı, askerî bir karargâh kurmak ve kurulacak olan bu karargâhtan fetihleri yönetmek, bölgedeki fethedilen yerlerin kontrolünü sağlamaktı. Ancak, Kûfe'ye askerler dışında da bir takım insanlar gelip yerleşmek istediklerinde Sa'd, uygun görmeye beraber durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer "gerçek şu ki, askerî karargâhlar savaş gücümüz bakımından daha iyi ve sizin için daha çok umut vericidir. Bununla beraber size de ters düşmeyi istemiyorum"²⁰ demiştir. Hz. Ömer'in bu izniyle askerî amaçla kurulmuş olan bu şehir sivilleşmiş oldu. Halk, önceleri basit ve sade bir şekilde yörede bolca bulunan sazlıklardan evler yaptılar. Ancak altı ay sonra Kûfe'de çıkan yangın halkın sazlıklardan yaptığı evleri yok etmiştir.²¹ Daha sonra Hz. Ömer, şehrin yerleşme şeklinin esaslarını ve Kûfe'nin planını çizme ve halkın yerlerini tespit etme işiyle Esed kabilesinden Ebû'l-Hayyac'ı görevlendirdi. Halk bu kişiye mürâcaat ederek Kûfe'ye yerleştiler.²²

II- Siyasî Durum:

İbrahim Neha'î, Emevîler döneminde yaşayan bir âlim olup, Muâviye'nin (60/680) halifeliği zamanında doğmuş ve şu Emevî halifeleri zamanında yaşamıştır: I. Muâviye b. Ebî Sufyân (60/680), I. Yezid b. Muâviye (64/684), II. Muâviye b. Yezid (64/684), I. Mervân b. Hakem (65/685), Abdülmelik b. Mervân (86/704), I. Velid b. Abdülmelik (96/715) ve Süleyman b. Abdülmelik (99/717).

İbrahim Neha'î'nin Emevîler döneminde yaşaması ve bu halifeler hakimiyetinde bulunmuş olması sebebiyle, dönemin siyasî durumu, Emevîlerin genel siyasetiyle iç içe olmak zorundaydı. Diğer şehirlerde görülen siyasî hareketlilik Kûfe'de de görülüyordu.

¹⁹ Dûri, Hükümet Kurumları İslâm Şehri,(Edit. R.B. Serjant, Trc. Elif Topugil), 67.

²⁰ İbn Esir, Tarih, II, 528-530.

²¹ Yakut, Mucemu'l Buldân, IV, 559-560.

²² Belâzurî, a.e., 365

Mısır başta olmak üzere halifeye bağlı bazı önemli yerleşim birimlerini ve merkezlerini hakimiyeti altına alan I. Muâviye, Hz. Ali'nin (40/661) bir hâricî tarafından şehid edilmesinden sonra, Suriye halkından Emiru'l Mü'minin sıfatıyla biat aldı. Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan (50/670), Irak ordusuna güvenmemesi ve diğer bazı sebeplerle halifelikten ferâgat ederek mücâdeleden vazgeçmesi ve I. Muâviye'ye biat etmesiyle 41 yılı Rebû'l - Evvel ayının sonunda İslâm dünyasının tamamı, Hz. Muâviye hakimiyeti altına geçti. Böylece yaklaşık doksan yıl müslümanları idare edecek olan Emevî devleti kurulmuş oldu. Muâviye'nin vefatından sonra başşehir Dımaşk (Şam)da ve diğer merkezlerde Yezid'e biat edildi. Bu konuda problem çıkaran tek şehir Medine oldu. Böylece Muâviye zamanında kontrol altına alınan muhalefet hareketine geçti. Bu işin başını da Kûfeliler çekiyordu. Bunlar Mekke'ye sığınan Hz. Hüseyin'e elçi ve mektup göndererek kendisini Kûfe'ye davet ettiler. Hz. Hüseyin'in (61/680) durumunu araştırmak üzere gönderdiği amcasının oğlu Kûfe'de çok müsâit bir zemin buldu. Ardından da, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye çağırdı ve 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) Cuma günü Kerbelâ'da cereyan eden çarpışmalarda Hz. Hüseyin ve beraberindekiler hunharca katledildiler.

Yezid öldükten sonra yerine geçen ve çok kısa süren halifeliği sırasında önemli bir icraatı olmayan oğlu II. Muâviye'nin ölümünü Emevî tahtını sarsan hadiseler takip etti. Daha sonra halife, Mervân oldu. Onun da halifeliği kısa sürdü. Ancak Emevîleri çöküşten kurtaran I. Mervân, kısa bir süre içinde sağladığı başarılarla bu hânedanın kendi adıyla anılan ikinci kolunun (Mervânilerin) iktidarına devamlılık kazandırmış oldu. Mervân'ın yerine oğlu Abdülmelik geçti. Abdülmelik'i bekleyen en önemli mesele Abdullah b. Zübeyr (73/692)'in hakimiyeti altında bulunan Arabistan ve Irak'ı itaat altına almaktı. Abdülmelik gösterdiği üstün başarısıyla bütün bu karışıklıkları ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Emevîlerin en büyük hükümdarı olarak gösterilen Abdülmelik²³ dış düşmanlarıyla mücadele ederken bir taraftan da devletin ilerlemesi için bazı yeni tedbirler aldı. Daha sonra oğlu Velid halife oldu. Ülkenin

²³ Welhausen, Arap Devleti ve Sukutu, 105.

imarında en büyük paya sahip olan Velid vefat ettikten sonra, yerine Süleyman b. Abdülmelik geçti. Süleyman'ın halifeliğinde Emevî hânedanlığı duraklama devrine girdi. Ancak, sağlığında amcazadesi olan Ömer b. Abdülaziz gibi dindar birini veliaht göstermişti. Daha sonra Halife olan Ömer b. Abdülaziz halka zulmeden ve halk tarafından seilmeyen vali ve diğer önemli devlet memurlarından büyük bir kısmını görevden alarak yerlerine; bilgili, dindar, dürüst ve güvenilir kimseler tayin etti. Beşinci Râşid Halife olarak kabul edilen Ömer b. Abdülaziz (101/710)'in , halifeliği yaklaşık otuz ay sürdü. Vefat ettiği zaman yerine Süleyman tarafından veliaht tayin edilmiş olan Yezid b. Abdülmelik geçti ve hilafet yeniden saltanata dönüştü.

II. Yezid'in saltanatı başarısız oldu. Onun yerine geçen Hişam'ın halifeliği yaklaşık yirmi yıl sürdü. Emevî hânedanının üçüncü ikbal ve yükselme devri olarak değerlendirilen bu dönemin sonuna doğru devletin temelleri sarsılmaya başladı. Ciddî bir devlet adamı ve dindar bir halife olan Hişam olumsuzluklara rağmen ülkede istikrarı büyük ölçüde korudu. Ancak Hişam'ın vefâtından sonra kargaşa başladı. Yerine II. Velid geçti. Ancak Yemen asıllı kabileler Velid'e düşman oldu ve Velid öldürülerek (126/744) yerine III. Yezid geçti. O da vefât edince yerine İbrahim geçti. Daha sonra II. Mervân halife oldu. II. Mervân'ın da (27 Zilhicce 132/6 Ağustos 750) ölümüyle Emevî hânedanlığı fiilen yıkıldı.²⁴

Emevîlerin siyâsî durumunu kısaca belirttikten sonra, özel olarak Kûfe'nin siyâsî durumunu da belirtmekte fayda vardır.

Bizzat şehri kuran halife Ömer, hiçbir şeyden memnun olmayan ve gönderilen valilerde daima kusur bulan Kûfelilerin, itaatsizliklerinden şikayet etmiştir. Hz. Ömer son altı yıllık hilafeti sırasında Kûfelilerin yersiz şikayetleri üzerine valileri üç defa değiştirmiş ve sırasıyla: Sa'd. b. Ebî Vakkas, Velid b. Ukbe(61/680), Said b. el -As'ı vali tayin etmiştir.

²⁴ İsmail Yiğit, DİA, Emeviler Maddesi, XI, 94.

Hız. Ali Cemel vakasından sonra halife olarak Kûfe'ye yerleşmiş, 40/661 yılında şehid edilince, Kûfeliler Hız. Muâviye'yi (60/680) halife olarak tanımışlardır. Hız. Hasan ve Hüseyin (61/680) devrinde de Kûfe oldukça çalkantılı günler ve dahilî harpler geçirmiştir. Halife I. Yezid'in ölümü üzerine (64/689) yeniden dahilî harplerin çıktığı Kûfe'ye Muhtar b. Ebî Ubeyd (68/687)'in hakim olduğu ve İran'da yayılan şiiliği Kûfe'de kabul etmeyenlere epeyce zulüm yapıldığını bildirmektedir. Mus'ab b. Zübeyr (71/690)'in Harura'da vuku bulan bir harpte Muhtar'ı yenmesi üzerine Kûfe'ye Mus'ab b. Zübeyr hakim olmuş bu defa da İranlılar ve Şiiler baskı altına alınmıştır. Abdülmelik, Muhtar'ı yenerek Kûfe'yi ele geçirmiş (86/705), Ondan sonra da Haccac b. Yusuf (95/714) yirmi sene Kûfe'ye hükmetmiştir.²⁵

III. Kûfe'nin Kültürel Durumu

Irak, geçmiş asırların medeniyet izlerini taşıyan bir yer olup; Babillilerin Keldânîlerin, Farsların, Rumların hepsi burada birbirinden farklı devletler kurmuşlardır. Müslümanlar buraları alıp Basra ve Kûfe şehirlerini kurunca Medâi'nin hazineleri ve Hire Medeniyeti buralara intikal etmiş ve kısa bir zamanda ilim dünyasının iki büyük merkezi haline gelmiştir.²⁶ Bundan dolayıdır ki İbrahim Neha'î'nin asrında Irak'taki şehirlerin bir çoğunda ilmî-edebeî yönden büyük bir hareketlilik göze çarpmaktadır. O devirde Irak'ın diğer ülkelere üstünlüğü Kûfe'nin imtiyazından kaynaklanmaktaydı. Bundan dolayı biz, Kûfe'nin diğer şehirlere üstünlüğünü birkaç maddede özetleyebiliriz:

1- Irak'ta eski medeniyetlerden kalma büyük bir servet vardı. Babilliler, Keldânîler ve Rumlar gibi zengin imparatorluklar bu şehre uzun süre hakim oldular.

2- Harp esirlerinden kültürlü olanlar, müslümanlar tarafından tespit ediliyordu. Özellikle Kûfe'deki ilmî ve kültürel hareketlilik bu sayede olmuştur.

²⁵ Uzunpostalcı, Ebû Hanîfe Hayatı ve İslâm Fıkıhındaki Yeri, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1985, 34.

²⁶ Koçyiğit, Hadis Tarihi, 92.

3- Irak, akidelerin buna bağlı olarak da akideyle ilgili mezheplerin ve fırkaların çıktığı ve bunun sonucunda da sık sık harplerin yaşandığı merkezdir. Özellikle Kûfe'deki fırkalar Irak'ın yapısından da faydalanarak daha çok yayılmıştır.

4- Sahabîlerin bir çoğunun Kûfe'ye gelerek, İslâmiyet'i burada yayması Kûfe'ye ayrı bir önem kazandırmıştır.²⁷

A) Kûfe'nin Beşeri Durumu:

Kûfe'nin orta kısmına, şehrin her tarafından görülecek şekilde kubbeli, büyük bir mescid yapılmıştır. Ebû'l- Hayyac, mescide çıkan yollardan her bir yola bir kabileyi yerleştirdi. Bir kabileye mensup olanlarla diğer kabileye mensub olanların arası bir yol ile ayrılıyordu. Bu bölümlere yerleştirilen halk arasında; Süleym, Sakîf, Becîle, Benî Esed, Kinde ve Ezd kabilelerine mensup kimselerle, Yemenliler ve Nizarlılar çoğunluğu teşkil ediyordu. Bu ilk yerleşim sırasında Kûfe'de onikibin Yemenli, sekizbin Nizarlı bulunuyordu.²⁸

Burada zikredilenler Kûfe'ye yerleşen kabilelerin belli başlılarındandır. Bu da gösteriyor ki, Kûfe'nin nüfusunun büyük bir çoğunluğu Güney Arabistan bedevilerini ihtiva eden muhtelif aşiretlere mensup Araplardan, kısmen de her türlü İran menşeli unsurlardan meydana geliyordu. Bunların her birisi harp sanatını da iyi biliyorlardı. Kûfeliler arasında fikir bakımından yüksek kabiliyetler ve İslâmî ilimler sahasında eserler veren kimseler de yetişmiştir.²⁹

B) Kûfe'nin İlmî Durumu:

Müslümanlar, Hz. Ömer devrinde Irak'ı alınca daha sonra da Basra ve Kûfe şehirlerini kurunca Medâin'in hazineleri, Bâbil ve Hire'nin medeniyeti buralara intikal etmiş ve her iki şehir de kısa bir zamanda ilim dünyasının iki büyük merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda Kûfe, önceleri bir ordu karargâhı

²⁷ Kal'âcî, Mevsuat-ı Fıkhî İbrahim en-Neha'î, 1, 70.

²⁸ Taberî, Millitler ve Hükümdarlar Tarihi (Terc. Kadri Ugan, A. Temir), IV, 70-71; Balazuri, a.e,69; Hamidullah, İmam-ı Âzam ve Eseri, (Terc. Kemal Kuşçu), 13.

²⁹ Zetteresteén, İA, Kûfe Maddesi, IV, 965.

olarak kurulduğu için, ordu içinde bulunan bir çok Sahabî buraya gelmiş bulunuyordu. Fakat Hz. Ali'nin Medine'yi terkederek hilafet merkezini Kûfe'ye nakletmesinden sonra şehir geçici bir karargâh olmaktan çıkmış, her gün süratle genişleyen büyük bir devletin makarrı olmuştur.³⁰

Bu sebepten bir çok Sahabî buraya yerleşmiş ve ömürlerinin sonuna kadar Kûfe'de yaşamışlardır. Kûfe'ye gelerek burada yerleşip ikamet eden Sahabîlerin ilim yönünden en meşhurları Hz. Ali (40/661) ve Abdullah b. Mes'ûd'dur (32/652). Ancak, Hz. Ali'nin Kûfe'deki hayatı ilimden çok siyasete dönüktü. İbn Mes'ûd'a gelince; Kûfe medresesi varlığını ve şöhretini ona borçludur denilebilir.

Abdullah ibn Mes'ûd, ilk müslüman olan altı kişinin altıncısıdır. Önce Habeşistan'a sonra Medine'ye hicret etmiştir. Uzun müddet Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuş, Kur'an'ı hıfzetmiş, manasını iyi bir şekilde öğrenmiştir. Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunması ise ona; Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini, davranışlarını yakından öğrenme imkanı sağlamıştır. Geniş bilgisi dolayısıyla Sahabînin ilk devre alimlerinden biri sayılan İbn Mes'ûd, Halife Hz. Ömer tarafından muallim olarak Kûfe'ye gönderilmiştir. Bu vesileyle Hz. Ömer Kûfe halkına şöyle der: "İbn Umme Abd'i (İbn Mes'ûd'u) sizi tercih ettim ey Kûfe halkı, o ilim yönünden bir ummandır."³¹ Kur'an-ı Kerim'i ilk defa cehren okuyan ve onu Kureys'e dinleten İbn Mes'ûd'dur.³² Bedir'de Ebû Cehil'i öldüren odur. Kendisi Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş kimseler-dendir.³³

İbn Mes'ûd, bizzat Hz. Peygamber'den yetmiş sure öğrenmiştir. Kendisinden 848 hadis rivâyet edilmiştir. Buhârî ve Müslim 86 hadisi ondan nakletmişlerdir. Kendisi "Allah'ın Kitabı'nda bir âyet yoktur ki, ben onun nerede ve ne hakkında indiğini bilmeyeyim"³⁴ Uzun müddet Kûfe'de kalmış

³⁰ Koçyiğit, Hadis Tarihi, 92.

³¹ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 9.

³² Küçükkalay, Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlimindeki Yeri, 98.

³³ Aras, Hammad b. Ebi Süleyman Hayatı ve Fıkhi Görüşleri, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1987, 23.

³⁴ Küçükkalay, a.e, 33.

olan İbn Mes'ûd, oradaki bütün ilmî faaliyetlerin başında gelmektedir. Kûfeliler ondan hadis ve fıkıh öğrenmişlerdir.

Şer'î delili bulunmayan bir çok misallerde kıyas ve reyle hareket edebilme esasını Iraklılara öğreten odur.³⁵ Irak o devirde Hicaz bölgesi dışındaki İslâm Şehirleri içerisinde, diğerlerine nazaran ashabın çok olduğu bir yerdi. Özellikle Kûfe ve Basra şehirleri İslâm askerlerinin bir hareket merkezi halinde idi. Bir çok şehirler buradan yapılan hareketlerle fethedilmiştir. Burada İbn Mes'ûd'la birlikte Ebî Musa el-Eşârî (44/664), Muğire b. Şu'be (50/670), Enes b. Mâlik (93/712) ve Huzeyfe (36/656) gibi seçkin Sahabîler bulunuyordu.³⁶

Hz. Ömer, Kûfe ehli için mektup yazdığında "Ehl-i ilmin merkezine, Arab'ın başına, merkezine" diye yazıyordu.³⁷ Başka bir mektupta ise "Ey Kûfe halkı ben size Ammar'ı (37/657) emir, İbn Mes'ûd'u muallim ve vezir olarak gönderdim. O ikisine uyunuz, emirlerine itaat ediniz, ben onları size göndermekle nefsimi size tercih ettim"³⁸ demiştir. İbn Mes'ûd Kûfe'nin kuruluşundan Hz. Osman'ın hilâfetinin son zamanlarına kadar Kûfelilere, K. Kerim ve Fıkıh öğretmiştir. Bu sâyede Kûfe, Fakih ve Muhaddislerle dolmuştur. Ali b. Ebî Talib (40/661) Kûfe'ye geldiğinde, buradaki fakihlerin çokluğuna sevinmiş "Allah, İbn Mes'ûd'a rahmet eylesin, bu şehri ilimle doldurmuş, İbn Mes'ûd'un öğrencileri bu şehrin kandilleridir" demiştir.³⁹

Hz. Ali Kûfe'yi başkent edindikten sonra âlim Sahabîleri buraya yerleştirdi. Kûfe, İslâm şehirleri arasında fakih ve muhaddislerin, Kur'an ve Arap diliyle uğraşan bilginlerinin çokluğu ile eşsiz bir şehir görünümünü vermiştir. Daha sonra Sahabîlerin yetiştirdiği tabiiler Kûfe'de bu ilmî canlılığı devam ettiren nesil olmuştur. Zeyd b. Sâbit (45/665)'in ilmi Irak'a Hasan-ı Basrî (110/728) ve Muhammed b. Sîrîn (110/728) tarafından ulaştı.⁴⁰ Abdullah b. Ömer (74/693)'in

³⁵ Aras, a.e, 23.

³⁶ Küçükkalay, a.e, 63.

³⁷ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 5.

³⁸ İbna Sâd, a.e, VI, 9.

³⁹ Kevseri, Hanefî Fıkıhının Esasları, (Terc.A.Şener, M. Sofuoğlu), 30-31.

⁴⁰ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 214.

ilmi ise Irak'a Urve b. Zübeyr (99/717) vasıtasıyla geldi. Daha sonra İbn Ömer de Irak'a gelerek bir müddet burada kalmıştır.⁴¹

Kûfe'de ilimle uğraşanlar arasında fetihler esnasında esir düşüp müslüman olanlar da epeyce vardı. Bunlardan bazıları sahabî olan efendilerinin hizmetine girmiş ve onlardan mürebbî, hoca ve baba muamelesi görmüşler, onlardan kitap ve sünnet bilgisini öğrenmişler ve İslâmî ilimler sahasında kendilerini iyi bir şekilde yetiştirmişlerdir. Daha sonraki devirlerde idarî kadrolara "Mevâli" denen bu âlimlerden getirilenler de olacak hatta bunlar epey bir yekün teşkil edecektir.⁴² Muâviye zamanında Kûfe'de bulunan 25.000 kişi bunlardandır. Onların tek özelliği, Kûfe'de siyasette üstün olmak değil, ilim yolunda büyümek ve üstün olmak idi. Alimlerin bir çoğu bunlardandır. Onların reisi Said b. Cübeyr (94/713) dir. İbrahim Neha'î'nin talebesi ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin hocası olan Hammad b. Ebî Süleyman (120/738) ve babası da Mevâli'dendir.⁴³

Daha sonra Kûfe'de Şurayh b. Haris el-Kindî (82/701), Alkame b. Kays Neha'î (62/681), Mesruk b. Ecda' (63/682) Esved b. Yezid Neha'î (95/714), İbrahim Neha'î (96/714), Hammad b. Ebî Süleyman (120/738) ve öğrencisi Nu'man b. Sâbit (Ebû Hanife) (150/767) yetişmiştir. İşte sahabîlerin ve tabiinin kendilerini ilme teksif etmeleri sayesinde Kûfe ilmin merkezi olmuştur. Böyle olmasaydı Emevîler devrinin bazı dönemlerindeki zulüm ve baskıya karşı kendini koruyamaz ve dindarların sığınağı olmazdı.

A. İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA KUR'ÂN İLİMLERİ:

K. Kerim Hz. Peygamber (s.a.v.)'e indiği zamanlarda ashab K. Kerim'i ezberliyor ve Onu anlamaya çalışıyorlardı. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Hz. Ebû Bekir (13/634) K. Kerim'i kitap haline getirmiş ve Hz. Osman zamanında da çoğaltılmıştır. Tabiiler devrinde de bir çok İslâm beldesinde Kur'an'ı en iyi şekilde okuyan ve tefsir eden kişiler çıkmıştır.

⁴¹ Zirikli, A'lâm, V, 17.

⁴² Hudâri, Târihu't-Teşrî'î'l İslâmî, 176; Ebû Zehra, Ebû Hanife, 14.

⁴³ Aras, a.e., 22.

Medine’de: Said b. el-Müseyyib (94/712), Urve (94/712).

Mekke’de: Atâ b. Ebî Rebah (115/733), Mücâhid (100/718), Tâvus (106/724).

Kûfe’de: Alkame b. Kays (62/681), Esved b. Yezid (95/714), Mesruk b. Ecda’ (63/682), İbrahim Neha’î (96/715).

Basra’da: Hasan el-Basrî (110/728).

Şam’da: Mekhûl (118/736).

Bu dönemdeki kıraat âlimleri ilim halkalarında hocalarından öğrendikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve bu sayede kıraat ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Suriye bölgesinin kıraat ustası İbn Âmir el-Yahsûbî (118/736) Mekke’nin kıraat imamı İbn Kesir (120/738) Kûfelilerin ise İmam-ı Âsım (127/744) dır. Bunlar da yedi kıraat imamından üçüdür. Âyetlerin sayısı ve durak yerlerine ait ilk eserler de aynı dönemin âlimlerince te’lif edilmiştir.

Emevîler zamanında Tefsir çalışmalarına önemli merkezlere yerleşen müfessir Sahabîler öncülük etmişlerdir. Bu dönemde Tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kûfe’de yoğunluk kazanmıştır. Abdullah b. Abbas (68/687) ve Mücâhid b. Cebr (103/721) gibi müfessir sahabîler bu dönemde Kur’an’ı Tefsir etmişlerdir. Irak bölgesinde ilk Tefsir çalışmaları İbn Mes’ûd (32/652) ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Medine’de Sahabîden Übeyy b. Ka’b (22/642)’in rehberliğinde başlayan Tefsir çalışmaları da bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkân hazırlamıştır. Kur’an Kûfe’de Hz. Ali zamanında resmî olarak Ebû Esved ed-Düelî (69/688) tarafından harekelenmiştir. Günümüze ulaşan tefsir kaynaklarında yer alan malzemenin büyük bir bölümünün Emevîler döneminde yetişen müfessirlere ait olduğu veya onlar tarafından aktarıldığı görülmektedir.⁴⁴

⁴⁴ Yiğit, DİA., “Emeviler”, XI, 97; Kal’âci, Mevsuât, I, 96-101.

B) İBRAHİM NEHA'İNİN ASRINDA HADİS İLİMLERİ:

Hadis, lügatte kadîm'in zıddı cedit, yeni mânâsına geldiği gibi, haber mânâsına da gelir ve bu kelimededen türeyen bazı fiiller, haber vermek ve nakletmek gibi mânâlarda da kullanılır.⁴⁵

Hadis âlimlerinin ıstılahında ise Hadis, Hz. Peygamber'e izâfe edilen ve isnad edilen söz, fiil, takrir ve sıfatlarına denmektedir.⁴⁶ Hadisçilere göre sünnet, Hz. Peygamber'den nakledilen her türlü söz, fiil ve takrirler ile yaratılışla ilgili sıfatlardır.⁴⁷ Fıkıh usulcülere ise sünneti, Hz. Peygamberden sâdır olan her türlü söz, fiil ve takrirlerdir diyerek hadisçilere yakın bir tanımlamaya gitmekle birlikte onu şer'î deliller içinde incelerken fakihler farz, vacip, mendup, haram, mekruh gibi şer'î ahkâmın bir çeşidi olarak mütalaa etmişlerdir.⁴⁸

Sahabîler sünnetin kendileri için Kur'an'dan sonra en önemli kaynak olduğunu bildiklerinden Resulullah'tan her türlü bilgiyi almak için olağanüstü gayreti gösteriyorlardı. Bazı Sahabîler de Resulullah'ın yanına münâvebeli olarak gitmişlerdir. Bu ilginç metodu Hz. Ömer (23/643) komşusu ile uygulamıştır. Hz. Ömer bu konuyu kendisi şöyle anlatır: "Ben ve komşum birşeyler öğrenmek ümidiyle Resulullah'ın yanına nöbetleşe inerdik. Bir gün o iner, bir gün de ben inerdim. Ben indiğim zaman vahiy ve Resulullah'ın sözlerini o günün haberini komşuma getirirdim. O indiği zaman aynısını yapardı."⁴⁹

Suffe'de kalanlar başta olmak üzere bir kısım Sahabî ise, sürekli Resulullah'ın yanında bulunuyordu. Mesela Ebû Hureyre (58/677) bunlardandır.

Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Dört Halife dediğimiz Râşid Halifeler döneminde bizzat kendileri olmak üzere diğer Sahabîlerin Hz. Peygamberin sünnetine titizlikle bağlandığını müşahede ediyoruz. Mesela İlk Halife Hz. Ebû Bekr (R.A.) çok hadis rivâyetine karşıydı. Onu az hadis rivâyet etmeye sevkeden amil, şüphesiz hadislerde fazlalık ya da eksiklik yapmak suretiyle Hz.

⁴⁵ Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, 148.

⁴⁶ Kasimî, Kavâidü't-Takdîs, 16; Koçyiğit, a.e., 148.

⁴⁷ Koçyiğit, a.e., 430.

⁴⁸ Koçyiğit, a.e., 430.

⁴⁹ Buharî, İlm, 27.

Peygamber'e hatalı bir söz isnad etme endişesidir.”⁵⁰ Hz. Ebû Bekr hadis rivâyetine karşı değildi. Çünkü o, Sahabî içerisinde Kitap ve Sünnet'i en iyi bilen birisidir.⁵¹ Aynı hassasiyeti Hz. Ömer'de de görmekteyiz. Hz. Ömer, Resulullah (s.a.v.)'in yaptıkları şeylerin sebebini araştırmadan aynen uyguldı. Hz. Ömer hadis rivâyetinde çok titizdi. Hz. Ömer'in bazı sahabîleri az rivâyet etmeleri konusundaki uyarması da hadisler vasıtasıyla dine bir takım hurafelerin karıştırılmasından endişe duymasından kaynaklanmaktaydı. Buna bir örnek olsun diye Hz. Ebû Hureyre hakkındaki ifadelerini verebiliriz.⁵²

Üçüncü Râşid Halife Hz. Osman (35/655), Resulullah'ın yanında sürekli bulunan bir sahabîdir. Hz. Osman, Resulullah vefat ettikten sonra da sünnete ittibada çok titizdi ve hadis rivâyetinde de çok hassastı. Resulullah'ın vefatından sonra uzun süre yaşamasına rağmen 146 hadis rivâyet etmiştir.⁵³ Dördüncü Halife Hz. Ali (R.A.)de sünnetin uygulanmasında büyük gayretler göstermiştir. O, Hz. Peygamber'e yalan isnad etmekten son derece sakınmıştır. “Size bir hadis rivâyet ettiğimde, gökten düşmek benim için Allah'a ve Resulü'ne yalan izafe etmekten daha hayırlıdır”⁵⁴ demiştir.

Ashab devriyle tabiinin ilk zamanlarını içine alan bu dönemde hadisler, “sahife” adı verilen küçük kitaplarda toplanmıştır. Ashabdan bazılarının daha Resulullah'ın sağlığında ondan izin alarak başlattıkları hadis yazma faaliyeti, Emevîler zamanında yoğunluk kazanmıştır. Dönemin hadis âlimleri sayfalarında yer alan hadislerle hocasından dinledikleri hadisleri kitaplarda toplamışlardır.

Fitnenin ne zaman zuhur ettiği kesin bir çizgiyle belirlenmemiş olsa da bazı âlimler tarafından kabul edilen görüşe göre Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra fitne zuhur etmiş ve maalesef hadis uydurma faaliyeti o zaman başlamış ve ilerleyerek sürmüştür. Müslümanlar arasında bölünmeler meydana gelmiş ve bunların sonucunda Mutezile, Mürcie, Kaderiyye, Cebriyye

⁵⁰ Âşık, Sahâbe ve Hadis Rivâyeti, 159.

⁵¹ Zehebî, Tezkira, I, 5.

⁵² İbn Kesir, el-Bidaye, VII, 166.

⁵³ Özek, Hadis Ricali, 60.

⁵⁴ Bağdâdî, Kifâye, 102.

gibi gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlar bir takım düzmece sözleriyle müslümanları birbirine düşman fırkalara bölmüşlerdir.⁵⁵ İşte müslümanlar arasında bu bölünmelerden sonradır ki, her fırka ve mezhep, sahip oldukları görüş, düşünce ve inancı dini hüviyeti olan bir delille kuvvetlendirmek ve muhaliflerine, onların doğruluğunu ispat ile kabul ettirmek için de geniş bir hadis uydurma faaliyetine girişmişlerdir. Böylece kısa bir zaman içerisinde bir çok hadis uydurulmuştur. Tabiiler devrinde Hz. Peygamber'in hadislerini toplamak için faaliyete geçen hadisçileri böyle bir güçlük bekliyordu.

Tabiiler, Sahabîlerin çeşitli İslâm merkezlerinden uzak yerlerde yaşamaları ve zamanla ahirete irtihalleri gibi sebeplerle azalmasının, uydurma haberlerin giderek çoğalmasının, sahih hadisler için büyük tehlike arz edeceğini düşünmüş olmalı ki, hadisleri toplamaya ve bu maksatla uzun ve yorucu seyahatler yapmaya başlamışlardır. Hadis tarihi için önemli bir kıymet ifade eden bu çalışmalar “talebü'l hadis” veya “talebü'l ilm” diye adlandırılmış ve bu da İslâmın ilme ve tabiilerin hadis ilmine ve Resulullah'ın sünnetine ne kadar bağlı olduğunun en bariz delili sayılmıştır.

Biz bu seyahatlere er-rihle fi talebi'l-hadis diyoruz. Hadisçilerin bu hummalı çalışması sonucunda Emevîler devrinde bir çok Sahabîden ve tabiinden tahdis edilen hadislerin tedvin edilmesi gerekiyordu. Biz biliyoruz ki hadisler, Hz. Peygamber'in zamanında yazılmaya başlamıştı. Eğer tedvin ile kitabeti eş mânâda kullanacak olursak hadislerin tedvinine Resulullah (s.a.v.) zamanında başlanmıştır diyebiliriz. Fakat kitabeti hadislerin sadece yazılmasına inhisar ettirip yazılı ve hafızalarda bulunan hadisleri belirli bir disiplin ve program çerçevesinde bir araya getirme ameliyesine “tedvin” diyecek olursak bunun daha sonraki dönemlerde yani Emevîler devrinde başladığını söylemek doğru olur.⁵⁶

Hadislerin bir araya getirilmesine tedvin denildiği gibi, hadis ilmîne ait malzemelerin bir araya getirilmesine de tedvin denilmiştir.⁵⁷

⁵⁵ Suyutî, el-Leâliü'l Mesnâ, I, 264.

⁵⁶ Toksarı, Delil Olma Yöntünden Sünnet, 60.

⁵⁷ Koçkuzu, Hadis Tarihi, 255.

İşte İbrahim Neha'î'nin asrında hadisler dağınık bölgelerden toplanarak bir araya getirilmesi hadisesi Hadis Tarihi açısından çok önemlidir. Hadislerin sistemli bir şekilde ve resmî devlet eliyle tedvinine I. asrın sonları II. asrın başlarında Ömer b. Abdülaziz'in emriyle başlandığı kabul edilmektedir. Ancak bu işin daha önceki devirlerde başladığını söyleyenler de olmuştur. Mesela el-Acac, resmi olarak tedvin faaliyetinin daha erken başladığını söyleyenlerdendir. Bu âlim, Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan el-Emevî'nin tedvin işini resmi olarak başlattığını söylemektedir.⁵⁸ Onun dayandığı delil ise şudur: “Bedir savaşına katılan yetmiş kişiyle görüşen Kesir b. Mürre el-Hadramî'den (Ebû Hureyre'nin rivâyetleri hariç, çünkü bu Sahabînin rivâyetleri kendi yanında bulunmaktaydı) Resulullah'tan ashabın duyduğu hadisleri kendisine yazmasını istemiştir.⁵⁹

Acac, “Abdülaziz b. Mervan'ın Mısır'da hicri 65-85 tarihleri arasında valilik yaptığını, Kesir b. Mürre'nin de hicri 75'de vefat ettiğini söylersek vali Abdülaziz, bu yıldan önce kendisi için hadislerin yazılmasını istemiş demektedir. Benim tercih ettiğim görüşe göre vali Abdülaziz, valiliğin ilk yıllarında bu istekte bulunmuştur”⁶⁰ demektedir. Bazı Sahabîler, Hz. Peygamber'in hayatında işittiklerinden başka hiç bir şey ilave etmediklerinden, dindeki samimiyetlerinden dolayı hadisi tedvin etmişlerdir. Tabiinden Beşir b. Nuheyk şöyle diyor: “Ebû Hureyre'den yazdığım kitapla ona geldim ve o kitabı ona arz ettim. “Bunlar senden işittiklerim mi?” dedim oda “Evet” dedi.”⁶¹

Fakat bu tedvin umumi değildi. Umumi tedvin, resmi olarak Ömer b. Abdülaziz'in emriyle İbn Şihab ez-Zuhrî (124/741) ve Ebû Bekr b. Hazm tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunda İslâm alimleri ittifak halindedirler. Müslümanlar arasında iç savaşa kadar varan bölünmeler, bir taraftan hadis toplama faaliyetine hız verirken, bir taraftan da hadis rivâyet edenlerin sıkı bir kontrol altına alınmalarını gerekli kılmıştır. Hadis, dinin her türlü şüpheden uzak olması gereken bir kaynağı idi. Onda hiç bir hata hiç bir kusur bulunmamalıydı.

⁵⁸ Toksarı, a.e., 60.

⁵⁹ İbn Sad, Tabakât, VII, 448; İbn Hacer, Tehzîb, VIII, 429.

⁶⁰ Toksarı, Delil Olma Yönünden Sünnet, 62 (Naklen; Acac, Usûl, 218-219).

⁶¹ İbd Sa'd, Tabakât, VI, 257.

Bu da ancak hadis nakledenlerin sağlam ve güvenilir olmalarına bağlıydı. Bundan dolayı her hadis ravisi hakkında, bugünün tabiriyle fişler tutulmuş ve bu fişlere, hadis alıp rivâyet edenlerin cerh ve tadil durumunu gerektiren her hali yazılmıştır. Nitekim bu fişler, daha sonraları ortaya çıkacak olan Tarih'ur-Ruvât denilen rical kitaplarının malzemesini oluşturmuştur. Hadis rivâyet eden her şahsın durumu, Hadis İliminde sened ve isnad denilen bir sistemin gelişmesini sağlamış ve yalnız müslümanlara ait bir sistem olarak şöhret kazanmıştır.⁶²

Cerh-Ta'dil ve Hadis İstılahları tabiin devrinde alâmetleri belirmiş bu ilimler İbrahim Neha'î'nin zamanından sonra tasnif edilmiş, geliştirilmiş ve ilim halinde ancak ondan sonra gelmiştir.

C-İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA FIKIH

Dört halife devrini fıkıh ilminin gelişimi açısından hazırlayıcı, genç Sahabîlerle tabiinin yaşadığı Emevîler devrini ise ayrı bir ilim dalı halinde teşekkül etmeye başladığı dönem olarak kabul edebiliriz. Hz. Peygamber ve dört halife tarafından İslam'ı tebliğ edip öğretmek, dinî problemleri çözmek, idarî, adlî, teşkilatlanmayı sağlamak gibi görevlerle muhtelif bölgelere gönderilen Sahabîler fetihler sonucu çeşitli yerlere yerleşmişler Kur'an ve Sünnet'e dayalı dinî bilginin ortaya konmasında, rey ve içtihad faaliyetinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Tabiîn nesli özellikle Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Dimaşk gibi belli merkezlerde sahabîlerin etrafında geniş ilim halkaları oluşturmuş ve onlardan aldıkları bilgileri sonraki nesillere geliştirerek aktarmışlardır.⁶³

Emevîler döneminde belli başlı şehirlerde faaliyet gösteren sahabîler bir çok Tabiîn âliminin yetişmesine vesile olmuşlardır. Hocalarının ilmî metot, bilgi ve şahsiyetleri kadar, içinde buldukları çevre ve kültürden de oldukça etkilenen Tabiîn fakihleri her bölgede ayrı bir ilmî gelenek ve muhit oluşturmuşlardır. Bunlar arasında Hicaz ekolü ve Irak ekolü şeklinde adlandırılan iki grup bu dönemi simgeleyen bir özelliktir. Merkezi Medine olan Hicaz fıkıh ekolü Hz.

⁶² Toksarı, a.e., 60-64.

⁶³ Kal'âci, Mevsuât, I, 80-81.

Ömer, Hz. Aişe, Hz. Zeyd b. Sabit, Hz. Abdullah b. Abbas gibi zengin bir fikhî mirasa sahip olup önderliğini Said b. El-Müseyyib yapmaktaydı. Irak fikhî ekolünün merkezi ise Kûfe'dir. İlk hocası Abdullah İbn Mes'ûd olan ve Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Muaz b. Cebel, Hz. Ebû Musa el-Eşârî, gibi Sahabîlerin fikhını bu kanalla tevarüs eden bu ekolün temsilcisi İbrahim Neha'î'dir.⁶⁴

Bu iki ekolün ortaya çıkışıyla İslâm dünyası ilmî yönden canlanmış, özellikle Irak'taki rey ekolüne mensup olan âlimler Irak'ta o zaman zuhur etmeye başlayan fitne ve itikadî sapık fırkalara karşı İslâmiyet'i, nakille (Kur'an ve sahih sünnetle) makbul reyi birleştirerek savunmuşlar ve fırkaları geniş ölçüde yayılmasına engel olmuşlardır diyebiliriz.

Bu arada Hicaz ve Irak ekollerine mensup âlimler o zamanki insanların sorularına Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalarak bu iki nassın ruhuna uygun fetvalar vermişlerdir. Hicazda büyük fakihler yetişmiştir. Bunlar, Fukahâyı Seb'a dediğimiz Yedi fakihdir ki; Said b. Müseyyib, Urve b. Zübeyr, Kasım b. Muhammed (102/720), Hârice b. Zeyd(100/718), Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Haris b. Hişam (94/713), Süleyman b. Yesar (107/725), Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. Musud'dan oluşmaktadır.⁶⁵

Mekke'de: Ata b. Ebî Rabâh(115/733), Mücâhid b. Cebr(103/721), Tâvus b. Keysan (106/724);⁶⁶

Kûfe'de: Alkame b. Kays en-Neha'î, Esved b. Yezid en-Neha'î, Mesruk b. El-Ecda', Şureyh b. el-Hâris el-Kâdı (82/701), İbrahim Neha'î, Şa'bi (103/721), Said b. Cubeyr(95/714);⁶⁷

Şam'da: Mekhûl (116/734);⁶⁸

Basra'da: Hasan-ı Basrî (110/728), Muhammed b. Sîrîn (120/738) gibi âlimler yetişmiştir.

⁶⁴ Yigit, DİA, "Emevîler", XI, 98.

⁶⁵ İbn Kayyim, İ'lâmu'l Muvakki'în, I, 23.

⁶⁶ İbn Kayyim. a.e., I, 24.

⁶⁷ İbn Kayyim, a.e., I, 25-26.

⁶⁸ İbn Kayyim, a.e., I, 26.

Biz Irak ve Hicaz ekollerine mensup âlimlerin rey ve hadis'e karşı tutumlarını ve İbrahim Neha'î'nin fıkıh ilmindeki yeri adlı başlıklar altında bu konuya genişçe yer vereceğimizden ve bu ekollerin özelliklerini o başlıklar altında anlatacağımızdan burada bu kadarla yetiniyoruz.

D) İBRAHİM NEHA'Î'NİN ASRINDA İTİKADÎ MEZHEPLER

İbrahim Neha'î'nin asrında Kûfe'de, daha doğrusu Emevîler'in ilk yıllarında itikadî mezhepler zuhur etmeye başladı. İbrahim Neha'î, bâtil mezheplerin zuhur etmeye başlaması zamanında fakih olmuştur. Bu konuyu kendisi şöyle anlatır: “Ben konuşmamayı çok severim bu yüzden herhangi bir soru sorulmadan konuşmam fakat çok kötü zamanda fakih oldum. Yani sapık mezheplerin zuhur ettiği bir zamanda fakih oldum⁶⁹” demiştir.

İnsanlar ne zaman Muâviye'nin muhalifi olmuşlar ve bu muhalefet Hz. Ali'yi destekleyenler tarafından olmuşsa bunlara Şia denmiştir. Hz. Ali'den ayrılanlara Hâriciler denmiştir. Bu siyasi çekişmeden uzaklaşanlara da Mürcie denmiştir.

Şiilik Hz. Osman zamanında ortaya çıkmış ve Hz. Ali'nin zamanında da gelişmiştir. Hz. Ali'nin üstün kabiliyetinin istismarı buna vesile olmuş ve Hz. Ali vefat edince Şiilik mezhep haline gelmiştir. Hâricilik ise Hz. Ali ve Muâviye'nin mücadelesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Hâriciler “Hüküm ancak Allah'a aittir” sözünü kendilerine prensip edinmişler ve bu uğurda haksız yere kan dökmüşlerdir. Kendi aralarında yirmi fırkaya ayrılmışlardır.⁷⁰ Ezârîka, Necedâd, İbâziye ve Sufriye'den ibaret olan dört fırka Hârici fırkaların en meşhurları ve eserlerde en çok ismi geçenlerdir.⁷¹ Mürcie insanların işledikleri fikirler ve bunların sonucu konusunda ortaya atılmış bir görüştür. Mürcie üç sınıftır: Onlardan bir sınıf, imân konusunda irca' ve kaderi, Kaderiyye Mezhebine göre anladılar. Diğer sınıf da, imanda irca' ileri sürdüler ve ameller ile kesb konusunda

⁶⁹ Şik'a; Ebû Hanife, 19.

⁷⁰ Bağdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar, (Trc. E. Ruhi Fıglalı), 24; Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihâl, I, 131.

⁷¹ Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, (Trc. A. Serdaroğlu), 375.

Cehm'in görüşüne meylectiler. Üçüncü grub ise; kader dışında irca' konusunda samimidirler. Bunlar da Yunusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tümeniyye, Merisîyye olmak üzere beş gruptur.⁷²

İbrahim Neha'î, İslâm inançlarına uymayan fikirlerinden dolayı Mürcie'ye zamanında şiddetle hücum etmiştir. Zira bunlardan hiç hoşlanmazdı. Aynı zamanda müslüman olan yakınları ve arkadaşlarını, "mürcie fikrini savunanlarla oturmayınız" çağrısında bulunmuştur.⁷³ O, Mürcie'nin söz ve fikirlerinde zarardan başka bir şeyin olmadığını belirtmeye çalışırdı. İbrahim Neha'î'nin "irca bid'attandır" sözü o zamanlarda meşhur olmuştur.

Buraya kadar genel olarak anlatmaya çalıştığımız fırkalar, İbrahim Neha'î'nin asrında filizlenmiş ve yayılma istidadını göstermiştir.

Özellikle İbrahim Neha'î'nin zamanında ve vefatından sonra fırkalar daha çok bölünmüşler ve Irak'ta Mürcie'nin, Cehmiyye'nin, Kaderiyye'nin, Mu'tezile'nin v.b.nin düzmece fikirleri dolaşmıştı. Bu durum İbrahim Neha'î'ye sorulunca, "Ah Eyvah! Sözüünüzü iyi seçin, İslâm dinini onların bâtil fikirlerinden koruyun, Allah'ın kitabında ve Peygamber'in sahih sünnetinde olmayan şeylere dikkat ediniz"⁷⁴ demiştir. "Ehlu'l-Ehva" olan bu gruplar dini nasrlara aykırı fikir beyan ederek, ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmışlardı.⁷⁵

Buraya kadar İbrahim Neha'î'nin yetiştiği çevre başlığı altında; Kûfe'nin Genel durumu, İbrahim Neha'î'nin asrındaki ilimleri ve itakadî mezhepleri özetlemeye çalıştık. İbrahim Neha'î'nin yaşadığı ortamı belirttikten sonra, hayatını ve ilmî şahsiyetini de bundan sonraki başlık altında zikretmeye çalışacağız.

⁷² Bağdâdî, a.e., 25.

⁷³ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 274.

⁷⁴ Şik'a, Ebû Hanife, 19.

⁷⁵ Goldziher, İA, "Ehlü'l-Ehvâ Maddesi", IV, 207.

2. HAYATI

A) Doğumu, Nesebi, Künyesi:

İbrahim Neha'î, ilk Emevî Halifesi Muâviye zamanında 46/668 yılında doğmuştur.¹ Fakat ay ve gün olarak kaç tarihinde doğduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık.

İsmi, İbrahim b. Yezid b. es-Esved b. Amr b. Rebîa b. Hârise b. Sa'd b. Mâlik en-Neha'î el-Kûfî el-Fakih'tir.² Neha'î ismi ile nisbelenen kişi ise Cesr b. Amr'dır. Bu zatın çocukları çoktur. Yemen'de büyük bir kabile bu zatın nisbesiyle çoğalmıştır.³

Künyesi, Ebû 'İmrândır.⁴ Ebû 'İmrân diye künyelenmesi ise annesinden dolaydır. Annesinin ismi, Mûleyke binti Yezid Uhtü Esved b. Yezid el-Kays, Bekr b. Avf en-Neha'dır.⁵

B) İlim Tahsili:

İbrahim Neha'î daha önce de belirttiğimiz gibi Kûfe'de doğdu. Kûfe o zamanlar âlimler ve ilim adamlarının yetiştiği talebelerle doluydu. Kûfe'de bir çok sahabî olması ve bu sahabîlerin içinde hayatını ilme vakfeden kişilerin de çok olması bu şehrin kıymetini bir kat daha artırıyor. Bu sahabîlerin başında da Abdullah İbn Mes'ûd gelmektedir. İbn Mes'ûd Kûfe'de, Fıkıh, Hadis ve Kur'an öğretmiştir. Burada ashabdan başka, eski medeniyetlerin izleri de vardı. İşte İbrahim Neha'î bu ortamın mirasıyla ilim tahsiline başlamıştır.

İbrahim Neha'î'nin babası, Yezid b. el-Esved olup hadis râvisidir.⁶ Neha'î'nin dayısı, Esved b. Yezid fakih ve zâhid bir zat, Abdurrahman b. Yezid ise meşhur muhaddistir. Amcası Alkame b. Kays ise, fakih ve İbn Mes'ûd'un en

¹ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 284; Zirikli, A'lâm, I, 76.

² İbn Hallikan, Vefayât, I,26; Zehebî, Nubelâ, IV, 520; İbn Sa'd, a.e., VI, 270; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 155; Buharî, Tarihu'l-Kebir, I, 333.

³ Semâni, el-Ensâb, 557.

⁴ İbn Sa'd, a.e., VI, 270; İbn Hacer, a.e., I, 177.

⁵ İbn Hallikân, a.e., I, 25; Semâni, el-Ensâb, 557.

önde gelen talebesidir.⁷ Bu zatlar, İbrahim Neha'î'nin ilim tahsilinde ve yetişmesinde büyük bir önem arz etmektedirler. Bundan dolayı Şa'bi(103/721); "İbrahim Neha'î fıkıh evinde yetişti. Fıkıhı, Esved b. Yezit ve Alkame b. Kaystan, Hadisi Abdurrahman b. Yezid'den aldı. Bizimle beraber ders aldı. Böylece o hadisin özünü ve fıkıh kaynağından almıştır"⁸ demiştir.

İbrahim Neha'î küçük yaşlarda hacca gitmiştir. Alkame ve Esved'le birlikte hacca giden Neha'î, Hz. Aişe'nin huzuruna girmiştir. Neha'î böyle bir ilmî çevrenin içinde yetişmiştir. O, fakir bir âileden gelmekteydi. Kendisi kifayet edecek derecede yaşar ve zamanını ilim tahsiliyle geçirirdi. O, ziraatla uğraşmış ve bazı arazileri de kiralayarak geçimini te'min etmiştir.⁹ Aynı zamanda o Kur'an'ı ezberlemiş, zamanında Kur'an'ı en iyi okuyan olmuş ve hadis ezberliyerek de Kûfe'nin tartışmasız fakihî üvânına sahip olmuştur. Hatta İbn Kuteybe, İbrahim Neha'î'nin bu ilimlerin dışında onsekiz ilim bildiğini söylemiş, fakat bu ilimlerin adlarını vermemiştir.¹⁰

İbrahim Neha'î, İlim tahsilini genellikle Kûfe'de yapmıştır.

C. Hocaları:

İbrahim Neha'î'nin kendisinden ders aldığı bir çok hocası vardır. Bunlar ise Alkame b. Kays, Esved b. Yezid, Mesruk, Ubeyde es-Selmânî (72/691) Şurayh b. Haris (78/697) Sehm b. Mincâb'dır.¹¹

Biz burada kendisinden bizzat ders almış ve sohbetlerine en çok iştirak ettiği hocalarının hayatlarını tanıtmaya çalışacağız.

I. Alkame b.Kays en-Neha'î (62/682)

Alkame b.Kays'ın adı; Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Malik b. Alkame b. Selman İbn Kehl'dir.¹² Abdullâh b. Mes'ûd'un seçkin talebesi, Kûfe Fıkıh ve

⁷ Semânî, a.e., 557.

⁸ İsfahanî, Hilye, IV, 221.

⁹ Abdürrezzâk, Musannef, VIII, 91.

¹⁰ İbn Kuteybe, el-Maârif, 204.

¹¹ İsfahanî, Hilye, IV, 233.

¹² Zehebî, Nübelâ , IV, 53.

Tefsir mektebinin önde gelen temsilcilerindendir. Hz. Peygamber hayatta iken dünyaya gelen Alkame, muhadramûndandır. Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Selman (32/652) Hz. Ebu'd-Derda (32/652), Hz. Huzeyfe (36/656), Hz. Aişe, Ebû Musa el-Eşârî'den hadis tahdis etti. Alkame Kur'an'ı çok iyi okurdu. Alkameden de; Şa'bi, İbrahim Naha'î, İbn Sîrîn, Esved b. Yezid gibi tabîler rivayette bulunmuşlardır.¹³

Alkame her yönüyle İbn Mes'ûd'a benzer ve o'nu taklit ederdi. İbn Mes'ûd Alkame için, "Benim bildiğimi Alkame de bilir. Alkame'ye sahabîden bile soru sorduklarını söylerdi."¹⁴ Bundan dolayı âlimler Alkame hakkında "el-Fakîhü'l Kebîr (Büyük Fakih)" tabirini kullanırlar. Kur'an tilavetini İbn Mes'ûd çok taktir ederdi. Bir gün Kur'an okuyan Alkame kıraatını bitirince İbn Mes'ûd "devam et, anam babam sana feda olsun"¹⁵ demiştir. İbn Mes'ûd devamla, ben Resulullah-tan "Güzel ses Kur'an'ın süsüdür"¹⁶ buyurduğunu işittim demiştir.

İbrahim Neha'î'den gelen rivâyete göre; "İbn Mes'ûd'un arkadaşlarından Kur'an'ı iyi okuyan ve Hz. Peygamber'in sünnetini çok iyi bilen ve ihtiyaç halinde insanların suallerine reyile cevap veren altı kişi vardır. Bunlar: Alkame, Esved, Mesruk, Abîde es-Selmânî, Şa'bi, Haris b.Kays'dır."¹⁷

Alkame b. Kays Neha'î, Emevi halifesi Yezid'in hilafeti zamanında doksan yaşında Kûfe'de vefât etmiştir.¹⁸

II. Esved b.Yezid en-Neha'î (75/694):

Künyesi, Ebû Amr'dır. Tabîinin büyüklerindendir. Hz. Peygamber'in hayatına yetişmiştir. Fakat onu görmediği için muhadramûndan sayılmaktadır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Muaz b.Cebel (18/639)'den hadis tahdis etti. Kûfe'ye göç etmeden önce Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e

¹³ Zehebî, a.e., IV, 54.

¹⁴ Bağdadî, Tarihu Bağdad, II, 98; İbn Sa'd, Tabakât, VI, 86-87.

¹⁵ İbn Sa'd, a.e., VI, 89; Zehebî, a.e., IV, 58.

¹⁶ İbn Sa'd, a.e., VI, 90; Hadis için bkz. Ahmed b.Hanbel, Müsned, IV, 285.

¹⁷ Zehebî a.e., IV, 57.

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz: İbn Sa'd, a.e., VI, 86-92; Buharî, Tarihu'l Kebir, VII, 41; İsfehânî, Hilye, II, 98-102; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 276; Zehebî, a.e., IV, 53-61; İbn Ebî Hatim, Cerh Ta'dil, III, 404; İbn Kuteybe, el-Maârif, 431.

gönderdiği zaman, Hz. Muaz'ı orada gördü ve ondan ilim öğrendi.¹⁹ Fazilet ve takva sahibi olan Esved bir çok gününü oruçla geçirirdi. Hatta çok sıcak günlerde bile oruç tutar sıcaktan dili kururdu. Alkame kendisine “Cismine neden bu kadar azap ediyorsun? dendiği zaman şöyle cevap verdi: Cismimin cennette rahatını istiyorum da ondan.”²⁰

İbrahim Neha'î'ye Kuran'ı, Esved öğretmiştir. Hz. Aişe Esved için “İrak'ta Esved'den daha âlim birisini görmedim”²¹ demiştir. İbrahim Neha'î Esved'i her yönüyle taklit etmiş ve yakın akrabası olmasından dolayı da ondan hadis, fıkıh, kıraat gibi dersler almıştır. Ahmet b. Hanbel (241/855), İbn Mâin (233/847) ve diğer hadis münekkidleri Esved'i sika olarak kabul ederler. Sahâbî'den Hz. Huzeyfe (36/656), Hz. Selman (32/652), Hz. İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, Hz. Aişe, Hz. Ümmü Seleme (61/680)'den hadis tahdis etti. Kendisinden de İbrahim b. Süveyd, İbrahim Neha'î, Abdurrahman b. Esved hadis tahdis etmişlerdir. Esved b. Yezid Kûfe'de 75/694 tarihinde vefat etmiştir.²²

III. Mesruk b. el-Ecda' (63/683)

İsmi “Mesruk b. Ecda' b. Malik b. Ümeyye b. Abdillâh b. Mürre b. Selmân'dır.”²³ Kendisi aslen Yemenlidir, yani burada dünyaya gelmiştir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. İbn Mes'ûd ve Hz. Muaz b. Cebel'den hadis tahdis etti. Mesruk'tan da Şa'bi, İbrahim Neha'î, Ebu'd-Duha, Abdurrahman b. Abdillâh b. Mes'ûd ve Mekhul hadis rivâyet etti.²⁴

Mesruk, Kadisiye savaşına katılmış ve bu savaşta çolak kalmıştır. Mesruk kıraatı bizzat İbn Mes'ûd'dan almıştır. Kendisine Mesruk denilmesinin sebebi ise; küçükken çalınmış ve daha sonra da bulunduğundan dolayı bu adı almıştır.²⁵ Hz. Ömer, zamanında bir heyetle birlikte kendisine geldiğinde Hz. Ömer kim

¹⁹ İbn Sa'd, a.e., VI, 70.

²⁰ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 70-71.

²¹ İbn Sa'd, a.e., VI, 72.

²² Daha geniş bilgi için bkz: Zehebî, Nübelâ, IV, 50-53; İbn Sa'd, Tabakât, VI, 70; Buharî, Tarih, I, 449; İbn Kuteybe, el-Maârif, 432; İbn Ebî Hatim, Cerh ve Ta'dil, I, 291; İsfahânî, Hilye, II, 102; Zehebî, Tezkira, I, 48.

²³ Zehebî, a.e., IV, 67.

²⁴ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, X, 110.

²⁵ Küçükkalay, İbn Mes'ud ve Tefsir İlmindeki Yeri, 93.

olduğunu sormuş Mesruk b. el-Ecda' olduğunu söylemiştir. Hz. Ömer "Ecda', şeytandandır adın Abdurrahman olsun" diyerek ona Abdurrahman ismini vermiştir.²⁶ Bir müddet Hemadan'da da yaşayan Mesruk, daha sonra Kûfe'de yerleşmiş, devrin meşhur fakihlerinden ve aynı zamanda Kûfe'de kadılık yapmış ve bu görevden hiç ücret almamıştır.²⁷ Kendisi "İlim olarak insana Allah'tan korkması ve cehalet olarak da yaptığı işleri beğenmesi yeter"²⁸ derdi.

Şa'bi'den gelen bir rivayete göre, muhadramûn'dan Ubeydullah b. Ziyad el-Kûfi gelince şöyle dedi: "İnsanların şu anda en faziletlisi kimdir? Onlar da Mesruktur" dediler. İbn Medenî, ben "Mesruk'u üstün görüyorum çünkü o Hz. Ebû Bekir'in arkasında namaz kılmıştır"²⁹ dedi. Devrin meşhur fakirlerinden olan Mesruk 63/683 tarihinde vefât etti.³⁰

D. Talebeleri:

İbrahim Neha'î'nin geniş ilmi sayesinde etrafına bir çok kişi toplanmış ve bu kişiler kendisine sorular sorarak da geniş bir talebe topluluğu teşekkül etmiştir. İşte biz, bu talebelerin hepsinin hayatlarını anlatamamak da İbrahim Neha'î'nin sözlerini ve reyini daha sonraki nesillere aktarmış önemli talebelerin^{de} bahsedeceğiz.

I. Hammad b. Ebî Süleyman (120/737):

Adı Hammad b. Süleyman el Eşârî Ebû İsmail el-Kûfi el-Fakih'tir.³¹ Kendisi, Enes b. Malik (93/712) Said b.Cübeyr, İbrahim Neha'î, Said b. el-Müseyyeb, Şa'bi gibi zatlardan hadis tahdis etti. Hammad'dan da; Şu'be, Süfyan es-Sevri (161/778), Ebû Hanife gibi önemli simalar rivayette bulunmuşlardır. Cerh ve Ta'dil âlimleri Hammad'ı sikadan saymışlardır. Bunlardan Yahya b. Mâin, Nesaî (303/915) Hammad sikadandır, demişlerdir. İbn Adiy (365/972) "Hammad, rivayetlerinin çoğunu İbrahim Neha'î'nin kavillerinden yapmıştır. O Hadiste

²⁶ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 76.

²⁷ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 82.

²⁸ İbn Sa'd, a.e., VI, 80.

²⁹ Zehebî, Nübelâ, IV, 63.

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, a.e., VI, 76; Buharî, Tarih, VIII, 35; İsfehânî, Hilye, II, 95; İbn Kuteybe, el-Maarif, 432.

³¹ Şeybânî, Âsar, I, 85; İbn Sa'd, a.e., VI, 332.

sağlam birisidir”³²der. Buhârî Sahih’inde ve Edebü’l Müfred’inde; Müslim ve Sünen-i Erbaa da eserlerinde, Hammad’dan hadis tahrir etmişlerdir.³³

Hammad’ın şöhreti fakihliğinde tebâruz etmiştir. Hatta İbrahim Neha’î hayatta iken fetvaları Kûfe’de itibar kazanmıştır. Muğire, İbrahim Neha’î’ye, “Senden sonra kimi bırakıyorsun? Deyince o, Hammad”,³⁴ demiştir. Hammad fıkhıta İbrahim Neha’î’ye uymuştur. O, İbrahim Neha’î’nin te’sis etmiş olduğu rey fikhını yaymış ve geliştirmiştir. Meselelerden hüküm çıkarmada zamanında önde gelen kişiydi. Ebû Hanife’ye sen en fakih kimi gördün diye sorduklarında o, Hammad’ı en fakih gördüm”³⁵ demiştir.

İmam-ı Azam Ebû Hanife gibi bir âlime hocalık yapmış olan Hammad b. Ebî Süleyman 120/737 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.³⁶

II- Süleyman b. Mihran el-A’meş (148/765)

Ebû Muhammed Süleyman b. Mihran el-Kûfi, Kûfe’de yetişmiş İbrahim Neha’î’nin en meşhur talebelerinden birisidir. Zamanında Kûfe’de önde gelen kişilerden olan A’meş meşhur muhaddis ve hâfızdır. Kendisi zamanında Kıraat ve Ferâiz İlmiyle de meşhur olmuştur. Devrinin en büyük cerh-tadil âlimi münekkid Yahya b. el-Kattan, “Ameş, Allâmetu’l-İslâm’dır” diyerek A’meş’in ne kadar büyük bir âlim olduğunu bir nebze özetlemiş olmaktadır.

Zamanında Hz. Peygamber’in hadislerini en iyi bilen, yöneltilen sorulara isabetli cevaplar veren A’meş, Fıkıh İlmiyle de meşhur oldu. Yahya b. Main A’meş’i Essahhü’l-Esânid zincirinden saymaktadır. Fakat Kohberg, Ehl-i Sünnete bağlılığından dolayı ve Ali b. Talib’in ilmine hayran olduğundan dolayı A’meşi Şîi olarak nitelendirmiştir. A’meş’in, Zeydiyye veya İmamiyye kollarından birine mensup bir Şîi olduğunu söylemektedir.³⁷ Bu müsteşrikin kendi görüşüdür. Bunu

³² İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, II, 16.

³³ İbn Hacer, Takrîbü’t-Tehzîb, I, 197.

³⁴ İbn Sa’d, a.e., VI, 332; Şeybânî, a.e., I, 86.

³⁵ Şeybânî, a.e., I, 86.

³⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Özgü Aras, Hammad b. Ebî Süleyman Hayatı ve Fikhî Görüşleri, Basılmamış Doktora tezi, Konya, 1987; İbn Sa’d, Tabakât, VI, 332; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, VI, 17.

³⁷ Kohlberg, E.I², A’meş maddesi, I, 926-928.

hiç bir Ehl-i Sünnet âlimi kabul etmemiştir. Resul-i Ekrem (s.a.v.)'in amcazadesi ve damadı, ilim ve fazilet kaynağı Hz. Ali (r.a.)'a olan sevgisinin şîlikle hiç bir alakası yoktur.

Hız. Muğire b. Miksem (136/757) şöyle demektedir: “İbrahim Neha‘î vefat edince, helalı, haramı her şeyi A‘meş‘e soruyorduk. Feraizi A‘meş‘ten soruyorduk çünkü zamanımızda ferâizi en iyi bilen o‘ydu.”³⁸

Devrin en meşhur âlimlerinden ders görmüş ve rivayette bulunmuş, bir çok âlime hocalık yapmış ve özellikle hadis ilminde titiz, sünnî hadis münekkidleri tarafından hiç biri tarafından îmâ ve işaretle dahi olsa Şîlikle itham edilmemiş, hafızlık mertebesine ulaşmış bir muhaddis olan A‘meş hakkındaki bu yakıştırmayı kabul edemiyoruz.

Süleyman b. Mihran el-A‘meş 148/765 yılında Kûfe‘de vefât etmiştir.³⁹

III- Muğire b. Miksem (136/757)

Ebû Hişam diye künyelenmiştir. Çok hadis rivayet etmiştir ve hadiste sikadır.⁴⁰ Fukahadan olan Muğire b. Miksem, aynı zamanda da hadis hâfızıdır. Ebû Bekr b. Ayaş, İbn Miksem hakkında şöyle der: “Ben, devrinde Muğire b. Miksem‘den daha fakih birisini görmedim ve bundan dolayı ona uydum.”⁴¹

IV- Mansur b. Mu‘temir es-Sülemî (132/753)

Ebû Attab es-Sülemî el-Kûfi devrinin meşhur muhaddislerindedir. O sikadır ve çok hadis rivayet etmiştir.⁴² Zamanın meşhur muhaddisi ve fakihi Süfyan es-Sevrî (161/778), Mansur hakkında şöyle der: “Kûfe‘de, Mansur‘un rivayet ettiği hadisler sahihtir.”⁴³ Kûfe‘de bir çok kişi Mansur‘a îtimat etmiştir. Mansur Esahhu‘l-Esânid zincirinden sayılır.”

³⁸ İbn Sa‘d, Tabakât, VI, 332.

³⁹ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa‘d, Tabakât, VI, 342-344.

⁴⁰ İbn Sa‘d, Tabakât, V, 65.

⁴¹ İbn Hacer, Tehzîbü‘t-Tehzîb, X, 270.

⁴² İbn Sa‘d, a.e., V, 65; Zehebî, Nübelâ, V, 294.

⁴³ İbn Hacer, a.e., X, 313.

V- Abdullah b. Avn el-Müzenî (151/772)

Basra'nın, Hasan-ı Basrî'den sonraki en büyük âlimidir. İbn Avn diye meşhurdur. Özellikle Basra'da İbrahim Neha'î'nin reylerinin yayılmasına sebep olmuştur. İbn Hibbân, "Sikat" adlı eserinde İbn Avn hakkında şöyle der: "O zamanında İbadet, fazilet, vera', sünnetteki titizliği ve bilgisi, ehl-i bid'ata karşı en şiddetli olanıdır."⁴⁴ Abdullah İbn Mübarek, İbn Avn'e talebe olmak istemiş fakat ömrü vefa etmemiştir.

VI- Zübeyde b. Haris (122/739)

Ebû Abdillâh diye künyelenmiştir. Şu'be şöyle der: "Kûfe'de Zübeyde İbn Haris gibisini görmedim"⁴⁵. Hadisleri sağlamdır. O sikadandır.

VII- Talha b. Musarrıf el-Hemadânî (122/739)

Kûfe ehlinin kurrasındandır. Büyük âlimler, İbn Musarrıf kıraatta otorite olduğu için ondan kıraat dersi almışlardır. Zübeyde b. El-Haris'e soruldu: "Zamanında en çok teaccüb ettiğin kişi kimdir?" O da "Talha, zamanında en çok takdir ettiğim kişidir" demiştir.

VIII- Abdullah b. Şübrüme (144/761)

Zamanında Kûfe'nin kadısıydı. Sevrî, İbn Şübrüme hakkında şöyle der. "İbn Şübrüme ve İbn Ebî Leyla, zamanımızda İbrahim Neha'î'nin fikhını en iyi bilen kişilerdir". Hammad b. Zeyd (179/795) de şöyle der: "Kûfe'de İbn Şübrümeden daha fakih birini görmedim".

Tabiidir ki, İbrahim Neha'î'nin sadece talebeleri bu kişilerden ibârettir demek doğru değildir. Bu saydığımız kişilerden başka o'nun tesbit edebildiğimiz şu talebeleri vardır: Amr b. Mürre (118/735), Ebû İshak eş-Şeybânî (129/746), Habib b. Ebi Sabit (120/737), Ebû Ma'sher Ziyad b. el-Kuleyb (120/737).

⁴⁴ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, X, 348.

⁴⁵ İbn Hacer, a.e., III, 33.

Konumuzu uzatacağından dolayı biz bu talebelerinin sadece isimlerini vermekle yetindik.

E. Takvası:

İbrahim Neha'î takva ve veranın timsaliydi. O sorulmadıkça konuşmaz, lüzumsuz bir şey söylemez ve insanlara rıfk ile muamele ederdi.⁴⁶ İbadetten haz duyar ve Allah'a kurbiyetten dolayı da ayrı bir lezzet alırdı. Meşhur öğrencisi A'meş, şöyle der: "Ben bazen namazdan sonra İbrahim Neha'î'yi benzi sararmış, hasta kişilerin halini üzerinde görürdüm."⁴⁷

Hanımından gelen rivâyete göre bir gün oruç tutar bir gün tutmazdı.⁴⁸ Allah'ın rızasını her şeyin üstünde tutardı. Kendisi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetini çok iyi bilir ve uygulardı. Mescid'e gideceği zaman en temiz elbisesini giyer koku sürünür, ezandan önce namaza gider ve namazın kabul edilip-edilmeme hususunda ciddi manada endişe duyardı.

Zamanındaki ehl-i heva olarak nitelendirdiği sapık görüşlü kişileri ve grupları Kur'an'a ve Sünnet'e aykırı görüşlerinden dolayı uyarır ve tasvib etmezdi. Kendisine sual sorulmasını istemez, "git bu soruyu başka tanınmış birine sor bana da cevabını getir" derdi. İbrahim Neha'î, geceyi üç'e ayırır; bir bölümünde istirahat eder, diğerinde ilim tedris eder, diğer bölümünde de ibâdetle meşgul olurdu. Hatta geceleyin hadis ezberlediği de söylenmektedir.

Bunda teaaccüb edilecek bir şey yoktur. Çünkü o, Alkame'nin, Esved b. Yezid'in, Meşruk b. Ecda'nın dizinin dibinde yetişmiş ve bu zatlardan ilim almıştır.⁴⁹

F) Vefatı:

İbrahim Neha'î şiddetli bir hastalığa yakalanmış ve hastalığına teşhis konulamamıştı. Kendisi vefat etmeden önce ağlıyordu. Kendisine niçin ağladığı

⁴⁶ Eş-Şik'a, Ebû Hanife, 19.

⁴⁷ Zehebi, Tezkira, I, 64; İsfahanî, Hilye, IV, 221; İbn Sa'd, a.e., VI, 276.

⁴⁸ İbn Sa'd, a.e., VI, 276; İsfahanî, a.e., IV, 224.

⁴⁹ Kal'âci, Mevsuât-ı Fıkhı İbrahim Neha'î, I, 128.

soruldu, o şöyle dedi: “Ben büyük bir sıkıntı ve derde düştüm. Azrâil’in beni ne ile değerlendireceğini bilmiyorum, Cennet’le mi, yoksa Cehennem’le mi? Bunu bilmiyorum, işte ben bunun sıkıntısı içindeyim”.⁵⁰

Vefât etmeden önceki gece yanına Ebû Heysen girdi. O şöyle anlatıyor: “İbrahim Neha’î’nin huzuruna girdiğim zaman o ağlıyordu. O’na seni ağlatan nedir, Ey Ebû İmran? dediğim zaman şöyle cevap verdi: Ben iki kızımın akıbetlerini bilmediğim için ağlıyorum. Bir miktar geçtikten sonra vefat etti. Hanımı da vefatıyla ilgili bilgileri ağlayarak anlattı”.⁵¹

İbrahim Neha’î’nin vefât târihi hususunda görüş ayrılığı vardır. Bazı kaynaklar h. 95, bazıları ise h. 96 tarihinde vefat etmiş demekteler. Bu iki görüşün birincisine göre; İbrahim Neha’î, Haccac b. Yusuf es-Sakafî (95/714) zamanında vefât etmiştir. İbrahim Neha’î h. 95’te vefat etti ve o’nu gizlice defnettiler. Haccac ise Ramazan’ın 25’inde h. 95’te ölmüştür. Bu görüşü İbn Hacer el-Askalânî savunmaktadır.⁵² İbn Avn da; “Biz, İbrahim Neha’î’yi Haccac’dan korkarak defnettik”⁵³ demektir.

İkinci görüşe göre; İbrahim Neha’î’nin, Haccac’dan 4-5 ay sonra vefat ettiği. Bu görüşe göre h. 96’nın ilk tarihleridir. Velid b. Abdülmelik el-Kûfî’nin hilafeti zamanında vefat ettiğini İbn Sâd söylemektedir.⁵⁴ Ebû Nuaym el-İsfahanî (430/1039) ise, İbrahim Neha’î’nin kızının oğlundan naklederek şöyle der: “Ben İbrahim Neha’î’nin, kızının oğluna sorduğum zaman Haccac’dan 4-5 ay sonra vefat etmiştir”⁵⁵ dediler. En kuvvetli rivâyet, öğrencisi Hammad b. Ebî Süleyman (120/737) dan gelmektedir. Hammad şöyle der: “Ben İbrahim Neha’î’ye, Haccac’ın ölümünü müjdeledim, sevincinden dolayı secde etti ve ağladı.”⁵⁶ “İbrahim Neha’î’nin cenazesinde buldum ve cenazede ancak yedi kişi vardı. Neha’î h. 96’da vefât etti.”⁵⁷ Rivayetler birbirine benzemekle birlikte h. 96 tarihi

⁵⁰ İsfahanî, Hilye, IV. 224; Kal’âci, a.e., I, 131.

⁵¹ İbn Sa’d, a.e., VI, 283.

⁵² İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, I, 155.

⁵³ İbn Sa’d, a.e., VI, 284.

⁵⁴ İbn Sa’d, a.e., VI, 284.

⁵⁵ Kal’âci, a.e., I, 133.

⁵⁶ İbn Sa’d, a.e., VI, 270.

⁵⁷ İbn Kuteybe, el-Maârif, 463-464.

tercih edilmiştir. Çünkü İbn Sa'd (230/844) "Haccac'dan sonra vefat ettiğinde icma var" demiştir. İbrahim Neha'î vefât ettiği zaman 50 yaşındaydı.

3. İLMÎ ŞAHSİYETİ

İbrahim Neha'î ilmî servet yönünden önemli bir mıntıkada yetişmiş ve kibâr-ı tabiîn dediğimiz ilk devir büyük tâbiî âlimlerinden ders almıştır. İbrahim Neha'î'nin Irak medeniyetinin kesiştiği yer olan Kûfe'de yetişmesi onu ilmî yönden geliştirmiştir. Çünkü Kûfe diğer beldelere nazaran, ilmî yönden eski medeniyetlerin kesiştiği merkezde olması, Fars ve Aramî lügatlarının özellikle h. 80.'den sonra burada tercüme edilmeye başlaması ve Kûfe'nin eski Hîre arazileri üzerinde kurulması, Hîre medeniyetinin ilmî ve kültürel kalıntılarının izlerinin olması, Yunanlıların kiliselerinde okutulan Süryanî kültürünün en fazla izlerini taşıması Kûfe'nin ilmî zenginliğini göstermektedir. Gerçekten de bunlar gözardı edilmeyecek bir medeniyetlerdir ve bir âlimin ilmî zenginliğinin ve kültürünün artmasında en önemli unsurlardır.

İkinci olarak, İbrahim Neha'î'nin hocalarının, zamanında en üst seviyede fıkıh, hadis ve kıraat âlimi olmaları, Neha'î için ilmî bir ortamdı. Çünkü Irak'a fetihlerden sonra bir çok sahabî gelmiş ve bu sahabîler Irak'ın çeşitli beldelerinde bir çok tabiîni yetiştirmişlerdir. Kûfe'ye gelen Hz. Abdullah İbn Mes'ûd, Alkame b. Kays ve Esved b. Yezid'i yetiştirmiştir. Bu tabiîler de İbrahim Neha'î'nin yetişmesinde önemli temel taşları olmuşlardır.

İşte kısaca özetlemeye çalıştığımız genelde bu iki unsur İbrahim Neha'î'nin ilmî şahsiyetini etkilemiş ve geliştirmiştir, neticede o Kûfe'de kadılık mertebesine kadar ulaşmıştır.

Kendisinin bir çok konuda fetva verdiği ve fetvalarına da zamanında îtimat edildiği bize gelen ifadelerden anlaşılmaktadır. Neha'î ilmî seviye yönünden öyle bir mertebeye gelmiştir ki, herhangi bir emire gösterilen tazim, ilmî otoritesinden dolayı kendisine yapılır olmuştu. O sadece bir sahada otoritede değildir. Çünkü muhaddisler, onu zamanın hadis sarrafı; ve fakihler de, Irak'ın tartışmasız fakihî kabul etmişler ve

Kur'an âyetlerini en iyi bir şekilde tefsir ettiğini de ittifakla kabul etmişlerdir. Çünkü O, "reysiz rivâyet, rivâyetsiz rey makbul değildir"¹ diyerek zamanındaki hükümlerin ancak bu şekilde hükme bağlanabileceğini veciz bir şekilde anlatmaya çalışmıştı.

İbrahim Neha'î, ilmî şahsiyetinin üstünlüğü sayesinde, Hammad b. Ebî Süleyman gibi İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'ye hocalık yapabilecek bir kişiyi yetiştirmiştir. Neha'î'nin metod ve görüşleri de, öğrencisi Hammad b. Ebî Süleyman tarafından Ebû Hanife'ye intikal etmiş ve İmâm-ı Âzam'ın fikhında İbrahim Neha'î'nin görüşleri derin bir etkiye sahip olmuştur.²

Bu özet bilgileri verdikten sonra, Neha'î'nin Tefsir ve Fıkıh İlmindeki yerini belirtmeye çalışacağız. Hadis İlmindeki yerini ayrı bir başlık altında geniş bir şekilde inceleyeceğiz.

A) Tefsir İlmindeki Yeri:

Bilindiği gibi Kur'an Resulullah (s.a.v.)'e inmiş, daha sonra sahabîler onu ezberlemiş ve sahabîden de tabiin ders almışlar ve Kur'anı okumuşlardır. Hz. Peygamber, sağlığında Kur'an'ı çok iyi okuyan kişilerin olduğunu söylemiş ve bu hususta bize şu hadisi irad etmiştir: "Kur'an'ın kıraatını şu dört kişiden öğreniniz; Abdullah İbn Mes'ûd, Huzeyfe el-Yeman (36/656), Ubeyy b. Ka'b (22/642), Muâz b. Cebel (18/638)".³ Bu dört kişiden biri olan İbn Mes'ûd (r.a.), Kur'an kıraatını Kûfe'de yaymıştır. İbn Mes'ûd'dan da Alkame b. Kays, Esved b. Yezid öğrenmiştir. İbrahim Neha'î, Kur'anı tertil üzerine okur anlamlarını tedebbür eder teğanni yapmaz harflerin mahreçlerine dikkat eder ve yedi gecede Kur'an'ı hatmederdi. Öğrencilerinden A'meş Talha b. Musarrıf İbrahim Neha'î'den aldıkları kıraat sayesinde meşhur olmuşlar, A'meş de devrinin kıraat âlimi olarak kabul edilmiştir.

¹ İsfahani, Hilye, IV, 225.

² Kılıçer, DİA, Ehl-i Rey Maddesi, X, 521.

³ Buhârî, Fedail-i İbn Mes'ûd, 27.

İbrahim Neha'î, Kur'an'ı sadece okumakla yetinmemiş, O'nun manalarının derinliğine inmiş ve Kur'an'ı tefsir etmiştir. Bilindiği gibi Neha'î Irak fakihiydi ve fakih'in Kur'an ilimleri dediğimiz bilgilerle mücehhez olması zarurîdir. Mesela, Esbâb-ı Nüzul, Nâsîh-Mensuh, Bedi'-Beyan, İ'câzü'l-Kur'an vb. gibi ilimleri iyi bilir, Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir etmez, Kur'an'ı Kur'anla, Hz. Peygamber'in sahih hadisiyle, sahabî kavliyle tefsir eder, özellikle de İbn Mes'ûd'dan gelen rivâyetlere ayrı bir önem verirdi. Bu hususta meşhur müfessirler, "İbrahim Neha'î'nin Kur'an âyetlerinin manalarını çok iyi bildiğini, özellikle İbn Mes'ûd'dan gelen rivâyetleri ve Alkame'nin yapmış olduğu tefsirleri iyice muhafaza ettiğini" bildirmektedir.⁴ Bu sayede sağlam bir sonuca ulaşırdı.

İbrahim Neha'î'den bize intikal eden bir tefsir kitabı bulunmamakla birlikte tefsir kitapları incelendiğinde bir âyeti tefsir ederken izlediği metodun genellikle şöyle olduğu anlaşılabilir:

1- Kur'an'da geçen âyetlerdeki garib (İlk bakışta anlaşılması zor) kelimeleri açıklardı. Mesela, "Haydi ikiniz, her inatçı nankörü cehanneme atın"⁵ كَنِيرٌ kelimesinde müfessirler ne murat edilmiş olduğunda ihtilaf etmelerine rağmen⁶ Neha'î bu kelimenin anlamını اَلْمَنَابُ لِسَحْقًا: yani Hak yol olan İslam'dan çıkma diye tefsir etmiştir.⁷ Başka bir âyeti de⁸ şöyle tefsir etmiştir:

Günahkâr: اَلْعُتْرُ : اَلْفَاجِرُ

⁹ İnsanların ahlâkından hoşlanmadığı kişi: اَلرَّنِيمُ: اَللَّيْمُ مِنْ اَخْلَاقِ النَّاسِ

2-Âyetten hangi şer'i hükmün çıkacağını çok iyi bilirdi: Mesela "Eğer onlara bir mehir belirlediğiniz takdirde, henüz dokunmadan onları boşamışsanız, anlattığı-

⁴ Taberî, Câmi'ül Beyân An Te'vil-i Âyi'l-Kur'an, IV, 74.

⁵ 50/Kaf, 24.

⁶ İbn Kesir, Tefsir-ül Kur'anil Azim, IV, 227.

⁷ İsfehânî, Hilye, IV, 232.

⁸ 68/Kalem, 13.

⁹ İsfehânî, a.e., IV, 232.

mızın yarısını verin. Ancak kadınlar vazgeçerse yahut nikah bağı elinde bulunan (erkek) vazgeçerse başka...”¹⁰ ayetindeki “nikah bağı elinde olmadan” ne kastedildiğini soranlara “zevc” olduğunu söylemiş ve bu âyetten daha başka fikhî hükümler de çıkarmıştır.¹¹

3- Âyetlerin tefsirinde nasih ve mensuhu bildirirdi: İbrahim Neha’î, “İçinizden ölüp geriye eşler bırakan (erkekler) eşlerinin, (evlerinden) çıkarılmasından bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler. Kendileri hakkında uygun olanı yapmalarında sizin için bir günah yoktur. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir”¹², âyetinin mensuh olduğunu söyler. İslâm âlimleri de bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Neha’î bu âyeti, Kur’an’dan iki âyetin nesh ettiğini söyler.¹³

İbrahim Neha’î tefsir yaparken; Lügat ilmini ve buna bağlı olan ilimleri çok iyi kullanır, Kur’an’daki lafzların hangi manaya geldiğini bilir ve ona göre hüküm çıkarır, Kur’an’ı Kur’an’la, Kur’an’ı hadislerle ve sahabî kavliyle açıkladıktan sonra da bu rivâyetlerin ışığı altında kendi reyini söyler ve o âyetten hüküm çıkarırdı. Kur’an’daki kıssaları iyi bilirdi, aynı zamanda ahkâm âyetlerinin tefsirindeki görüşlerinden âlimler istifade etmişlerdir.

B) Fıkıh İlmindeki Yeri:

İbrahim Neha’î’nin hocaları olan Alkame b. Kays Neha’î, Fıkıh İlmini İbn Mes’ûd’dan, Esved b. Yezid de fikhî Hz. Ömer’den almıştır. İbn Mes’ûd ve Hz. Ömer fikhî ilminin sahabî üstadlarından olduğu kesindir. Alkame ve Esved’den fikhî tedris eden Neha’î, aynı zamanda Hz. Ömer ve İbn Mes’ûd’dan fikhîni direkt olmasa da dolaylı olarak bilme şansını ilk devirde hocaları vasıtasıyla bilmiş ve öğrenmiştir. İbrahim Neha’î, Kûfede bu mümtaz hocalardan aldığı Fıkıh İlmi sayesinde Irak’ın

¹⁰ 2/Bakara, 237.

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Taberî, Câmîü'l-Beyân, II, 732-741.

¹² 2/Bakara, 240.

¹³ 2/Bakara, 234; 4/Nisa, 12; Daha geniş bilgi için bkz. Taberî, a.e.,II, 786-788.

fakihi olmuş¹⁴ ve Irak-Kûfe rey ekolünün kurucusu olmuştur. Kendi zamanında ve daha sonraki Kûfe fakihleri İbrahim Neha'î'yi kendilerinden üstün görürlerdi. Herhangi bir müşkil ile karşılaşsalar o fetvayı ona soruyorlardı. Bazen birisi fetva için geldiği zaman da fetvayı bildiği halde mutmain olmak için İbrahim Neha'î'ye müracaat edilmesi gerektiğini söylerlerdi.

Şa'bi, Ebu'd-Duha ve İbrahim Neha'î bir mecliste hadis müzakere ediyorlardı. Bir zat bir konu hakkında fetva sormak için o meclise geldi. Şa'bi ve Ebu'd-Duha gözlerini İbrahim Neha'î'ye diktiler ve fetvayı Neha'î'nin vermesini istediler.¹⁵ Kûfeliylerden birisi bir gün fetva için devrin tanınmış fakihi Said b. Cübeyr'e gelir. İbn Cübeyr onlara şöyle der: "Aranızda İbrahim Neha'î varken niçin fetva için bana geliyorsunuz"¹⁶

Bir gün bir zat, Ebû Vâil'e fetva için geldiği zaman Ebû Vâil o adama şöyle dedi: "Git bu fetvayı İbrahim Neha'î'ye sor, sonra da nasıl ve ne şekilde fetva verdiğini öğren gel, bana söyle."¹⁷

İbrahim Neha'î vefat edince meşhur muhaddis Şa'bi oradakilere şöyle dedi: "Siz insanların en fakihini defnettiniz" Oradakiler ise: "Hasan-ı Basrî'den de mi?" deyince, Şa'bi "Evet, Basra ehlinden, Kûfe ehlinden, Şam ehlinden ve Hicaz ehlinden daha fakihtir"¹⁸ dedi.

İbrahim Neha'î, fıkhıta her yönüyle hocasına uymuştur. Görüşlerinin bir çoğu Alkame'nin görüşlerine yakın veya aynı görüşlerdir. Ona muhalefet etmezdi: Neha'î biliyordu ki Alkame de İbn Mes'ûd'dan fıkh almış ve İbn Mes'ûd'un te'sirinde kalmıştı. Herhangi bir içtihadta, Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'un görüşleri aynı ise onları alırdı.

¹⁴ İbn Esir, Tarihü'l-İslâm, IV, 335; İbn'ül-'Imad, Şezeratü'z-Zeheb, I, 111; Suyûtî, Tabakâtü'l-Huffâz, 36; 'İclî, Tarihü's-Sikât, 56; Darekutnî, Zikru Esmâ it-Tabiîn, I, 53.

¹⁵ İsfahânî, Hilye, IV, 221; Zehebî, Tezkira, I, 74; İbn Sa'd, a.e., VI, 270; İbn Ebî Hâtîm, Cerh ve Ta'dîl, II, 144.

¹⁶ İbn Ebî Hâtîm, a.e., II, 144.

¹⁷ İbn Ebî Hâtîm, a.e., II, 144.

¹⁸ İsfahânî, a.e., IV, 220; Şeybânî, Âsar, I, 88.

Fakat ikisi arasında ihtilaf vâki olursa, İbn Mes'ûd'un kavlini tercih ederdi. Çünkü ona göre o görüş uygun idi.¹⁹ Şa'bi, "İbrahim Neha'î fıkıh evinde yetişti, onların fikhını aldı, onlarla beraber tedrisat yaptı, hadisin sahihini aldı ve ehl-i beytin de fikhını aldı"²⁰ demiştir. Ebû Hanife, Evzaî (157/744)'ye "İbrahim, Salim'den daha fakihtir" demiştir. Bundan dolayı İbrahim Neha'î Kûfe fakihlerinin konuşan lisanı olmuştur.²¹

Neha'î'nin, naslardan hüküm çıkarmadaki metodu ise: Senet ve metni beraberce mutalaa etmesi ve hadisi sened yönünden, metin yönünden araştırır eğer sahihse onu alır, değilse terkederdi. Böylece sahih hadisleri fikhî görüşlerine mesned teşkil ederdi. Kendisi şöyle der: "Ben hadisi işitirim, hadisin kaynağına inerim, sağlamsa alır değilse terkederim"²². Bilindiği gibi Neha'î, Kûfe rey ehlinin tabiîn neslinin temsilcisi olarak görülür. Bu, kendisinin sadece reyle meşgul olup hadisi terkettiği anlamına gelmez. Çünkü o şöyle der: "Reysiz rivâyet, rivâyetsiz rey tam anlamıyla müstakim olmaz. Yani fukahanın o zamanda yapması gereken şey böyle olmalıdır".²³ Bunun sebeplerini Kûfe'de reyin niçin diğer yerlerden daha fazla kullanılma ihtiyacının olduğunu konumuzun bir çok yerinde bahsetmeye çalıştık. Çünkü o devirde fakih olmak için, Kûfe'deki eski medeniyetler, toplumun karizmatik yapıya sahip oluşu, Hicaz'a nazaran hadisin az olması gibi sebepler rey fikhının Kûfe'de o zamanlar zuhurunu gerekli kılmıştır.²⁴

Durum böyle olunca İbrahim Neha'î fıkıhta tabib gibi olmuştur. Bir doktor hastayı dinledikten sonra teşhisini koyuyorsa; Neha'î de, zamanındaki fetvaları verebilmek için insanların sorunlarını ve sorularını dikkatle dinlemiş, sahih hadisler ve Kur'an'daki âyetler ışığında teşhisini koymuş ve kendi müteber reyiyile de bu iki nassa uygun görüşünü belirtmiştir.

¹⁹ İbn Kayyim, I'lamü'l Muvakki'in, I, 17.

²⁰ İsfahânî, Hilye, IV, 221.

²¹ Dehlevî, el-İnsaf, 13.

²² İsfahânî, a.e., IV, 225.

²³ İsfahânî, a.e., IV, 227.

²⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Kal'âci, Mevsuât, I, 84-86.

İbrahim Neha'î, fetvalarını tertib ve tasnife tabi tutmamıştır. Bundan dolayı fetvalarını tam teşekküllü bir şekilde bir arada bulamıyoruz. O, fikhî yönden bir mesele sorulduğunda nasıl cevap verileceğinin metodunu bildirmiş, fakat bir mezhep kurmamıştır.²⁵ İmâm-ı Âzam da bir çok fikhî istinbatında İbrahim Neha'î'nin kavillerini tercih etmiştir. Hatta bazı kişiler Hanefî mezhebinin İbrahim Neha'î'nin görüşlerinden teşekkül ettiğini idda etmişlerdir.²⁶ Hatta Ebû Hanîfe, bazı sahabîlerin kavline muhalif olmasına rağmen, İbrahim Neha'î'nin kavliyle ihticac etmiştir. Çünkü Ebû Hanîfe biliyordu ki, İbrahim Neha'î'nin sözünün arkasında İbn Mes'ûd, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kavilleri mevcuttur, bu onun kendi şahsî reyî değildir.²⁷

Bilindiği gibi, Hammad b. Ebî Süleyman, İbrahim Neha'î'nin fikhî yönden birinci talebesi kabul edilmiştir. Hammad da, Neha'î'den öğrendiği fikhî talebesi Ebû Hanîfe'ye bildirmiş, böylece Ebû Hanîfe bu silsileyle İbrahim Neha'î'nin fikhîna ulaşmış bulunmaktadır. Ebû Hanîfe en çok İbrahim Neha'î ve Hammad'ın tesirinde kalmıştır. Zira, Ebû Hanîfe'nin talebelerinin kitaplarından anlaşılacağı gibi, Hanefî mezhebi umumiyetle, Neha'î'nin rivâyetleri (mürsellersi) ve reyinden teşekkül etmiş gibidir.²⁸ İbrahim Neha'î'nin sözlerini özetlemiş olan eserlerden bazıları: Muhammed Şeybanî (189/1085)'nin Kitabu'l-Âsâr'ı, Abdürrezzak es-San'âî (211/826)'nin Musannefine, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (235/849)'nin Cami'i'dir.. Bu eserlere bakan ve inceleyen kişi, Kûfe fukahasının ve özellikle de Ebû Hanîfe'nin fetvalarının İbrahim Neha'î'ye dayandığını açık bir şekilde görür.²⁹ Biz de bu üç kıymetli eserden istifade ederek İbrahim Neha'î'nin kavillerinin Ebû Hanîfe tarafından ne kadar iltizam edildiğini tespitte çalışacağız. Ancak bununla beraber şunu da bilmek gerekir ki, İbrahim Neha'î'nin kendine has, teferrüd ettiği görüşleri de mevcuttur. Bunlar ictihad sonucu ortaya çıkmıştır. Ebû Hanîfe bir müctehiddir ve diğer müctehidler gibi o da hata eder, isabet eder. Ebû Hanîfe'nin bazı meselelerde İbrahim Neha'î'ye muhalefet

²⁵ Kal'âcî, a.e., I, 200.

²⁶ Kal'âcî, a.e., I, 201; Hasan Abdulkadir, Nazratün Âmme, 154.

²⁷ Tahânevî, Yeni Usul-i Hadis, (Terc. İbrahim Canan), 130-131.

²⁸ Hasan Abdulkadir, Nazrat'ün-Âmme, 154.

²⁹ Dehlevî, el-İnsaf, 18: a.mlf, Huccetullahü'l Bâliğa, I, 146.

etmesi gâyet tabiidir. Bu, o dönemde bir çok İslâm âliminde rastalanan bir özelliktir. Çünkü Ebû Hanife tabî'n kavlini bazı konularda delil olarak almamıştır.³⁰ Ebû Hanife'nin İbrahim Neha'î'nin kavillerine uyduğu konular;

a) Miras: Vela'l-müvâlât yani Şâri tarafından vaz' edilen âzat etmekten doğan hükmi bir akrabalığın da miras sebebi olabileceği hususudur. Yani yakınlarından vârisi bulunmayan âzatl bir köle ölürse, âzat eden efendisine âzat ettiği kölenin mirasından pay alma hakkına sahip olma konusunda Ebû Hanife İbrahim Neha'î'nin kavillerini almıştır.³¹

b) Şürb ve Sekr haddi: Özellikle hamr (şarap) içme sebebiyle tabik edilen haddir. Azını veya çoğunu içmekten dolayı bu had "Hamr"a bu ismin verilmesi akli gidermesindedir. Bu had, içene şu rivâyetten dolayı uygulanır: Hz. Peygamber (s.a.v.); "şarap içeni sopa veya kamışla dövünüz" buyurmuştur.³² Sekr haddi ise; şarap dışındaki içkileri içmek suretiyle hasıl olan sarhoşluk cezasıdır. Neha'î, "bu tür içkiyi kişi az veya çok içse de had uygulanır"³³ der.

c) Bey' (Alışveriş): Hıyâr-ı Ru'yet câizdir.³⁴ Yani malın vasıflarını satıcı alıcıya açıklaması gerekir. Fakat Hıyâr-ı Meclis, yani meclis muhayyerliği caiz değildir. Meclis birliği şarttır.³⁵

d) Ribâ (faiz): Malın, mal bedeli olarak değiştirilmesi halinde bedelsiz olarak maldaki fazlalıktır. Yani aynı cinsten olan ve miktarları aynı birimle tesbit edilen mallarda söz konusu olur.³⁶

³⁰ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı, 76.

³¹ Abdürrezzak, Musannef, IX, 39.

³² Zeylâ'î, Nasbu'r-Râye, III, 346; Şevkânî, Neylü'l-Evtar, VII, 146; Heysemî, Mecmû'uz-Zevâid, VI, 277.

³³ İbn Ebi Şeybe, Musannef, II, 127.

³⁴ Abdürrezzak, a.e., VIII, 162.

³⁵ Şevkânî, a.e., VIII, 355.

³⁶ Abdürrezzak, Musannef, VIII, 30.

e) Zekat: Ziraî ürünlerin zekatıyla ilgili olarak tarladan çıkarılan ziraî ürün az da olsa çok da olsa zekat verilir. Öşürün farz olması için nisap şartı yoktur. Yani ürünün azından da çoğundan da öşür vermek gerekir.³⁷

f) Kâmette lafızları ikişer defa söylemek gerekir.³⁸

g) Abdestli bir kişiden kan akarsa abdest bozulur.³⁹ Eğer namazda bir kişi kahkaha ile gülerse o zaman hem abdesti hem de namazı iâde eder.⁴⁰

h) Secde-i Şükür mekruhtur.⁴¹ Çünkü bu bid'attır.⁴²

ı) Namazda, kıyamda elleri bağlamak⁴³, Besmeleyi gizli okumak⁴⁴, sadece namaza başlarken elleri kaldırmak⁴⁵, sehiv secdesinin namazda selam verildikten sonra yapılması⁴⁶, misafirlikte namazın kısaltılmasının azimetten dolayı olması⁴⁷, hacda müzdelifenin dışında hiç bir zaman namazların cem'inin mümkün olmaması konularında İbrahim Neha'î ile Ebû Hanife ittifak etmişlerdir.

k) Oruç konusunda; bir kimsenin üzerinde kaza orucu olduğu takdirde, ister özürlü ister özürsüz olsun kaza orucunu tutmadığı halde ikinci ramazan gelirse bu kişiye fidiye gerekmez.⁴⁸

2. İbrahim Neha'î ile Ebû Hanifenin İhtilaf Ettiği Hususlar;

a) Hammad b. Ebî Süleyman namaz kılarken yanındaki adamın aksırması üzerine ona "yerhamükallah" diye karşılık vermiş ve bu hususu İbrahim Neha'î'ye

³⁷ Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, IV, 150; İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 33.

³⁸ Şeybanî, Âsar, I, 105.

³⁹ İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 23.

⁴⁰ İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, I, 291.

⁴¹ İbn Kudame, Muğni, I, 817.

⁴² İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 166.

⁴³ Şeybanî, a.e., I, 323.

⁴⁴ Abdürezzak, a.e., II, 207.

⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 37.

⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 66.

⁴⁷ Abdürezzak, a.e., II, 553.

⁴⁸ Kurtubî, el-Camiü li Ahkâmi'l-Kur'an, II, 189-190; İbn Kudame, Muğni, III, 92.

sorunca Neha'î de kardeşine dua etmişsin, birşey gerekmez demiştir⁴⁹. Ebû Hanife bu hareket namazı bozar demiştir.⁵⁰

b) İbrahim Neha'î: “Bir kimse abdestte ve gusulde ağıza ve burna su vermeyi terkederse her ikisinde de durum aynıdır; iadesi gerekir”⁵¹ derken, Ebû Hanife ise ağıza ve burna su verme gusulde farz, abdestte sünnettir⁵² demiştir.

Tabiidir ki, Ebû Hanife İbrahim Neha'î'nin kavillerini hüküm istanbatında da diğer konularda da kullanmıştır. Biz sadece yukarıdaki on örneği vermekle iktifa ettik. Bunları çoğaltmak mümkündür. Fakat, çalışmamızı uzatacağından dolayı bu kadarla iktifa ediyoruz.

⁴⁹ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife ve Hadis İlmindeki Yeri, 75 (Naklen; Ebû Yusuf, Âsar, 73.)

⁵⁰ İ. Hakkı Ünal, a.e, 75 (Naklen; Ebû Yusuf, a.e., 73.)

⁵¹ İ. Hakkı Ünal, a.e, 75 (Naklen; Ebû Yusuf, a.e., 14.)

⁵² İ. Hakkı Ünal, a.e, 75 (Naklen; Ebû Yusuf, a.e., 14.)

II. BÖLÜM

İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİSÇİLİĞİ

1. HADİS ve REY EKOLLERİNİN TESBİTİ

İbrahim Neha'î'nin hadisçiliği konusuna başlamadan önce, Onu yakından ilgilendiren reyin ve eserin yani hadisin tanımlarını, tarihçe-lerini, taraftarlarını, doğuşunu, Hicaz'da ve Irak'ta (Kûfe) hadisin nasıl ve ne durumda olduğunu, Kûfe ekolünün rey ve hadis anlayışını açıklamaya çalışacağız. İbrahim Neha'î'den başlayıp, Hanefi mezhebine kadar devam edecek olan kişilere yöneltilen hücumların mahiyetini anlatmaya çalışacağız. Böylece Neha'î ile başlayan, Hammad b. Ebî Süleyman ve Ebû Hanefi'ye yöneltilen ithamların gerçekte bağdaşmadığını belirtmeye çalışacağız. Sonuçta da İbrahim Neha'î ile büyük ölçüde başlamış olan ehl-i rey tabirinin ehl-i hadise ters olmadığını anlamış olacağız.

A. Tanımları:

Muhaddisler, hadis ve sünneti tarif ederken genellikle Hz. Peygamber'den nakledilen söz, fiil ve takrirlerin tümü olarak kabul etmişler, bunda görüş birliğine varmışlardır. Ancak reyin tanımıyla ilgili bu kadar kesin konuşamamaktayız.

Rey Arapça زائى fiilinin masdarı olup, sözlük anlamı; düşünmek ve görmektir.¹ Daha sonra rey aynı kökten gelen مَرئى görülen ve düşünülen şey anlamında kullanılmaktadır. Yani düşünülerek varılan netice ve görüş anlamına gelir.² Terim olarak ise; düşünüp taşındıktan sonra doğru olan ciheti anlamak ve araştırmada bulunduktan sonra varılan görüş, kanaat anlamına gelir.³

Genel olarak reyi iki kısma ayırabiliriz: 1. Mûteber (sahih) rey, 2. Mezmum (bâtıl) reydir.

¹ İbn Kayyim, İ'lamü'l-Muvakkı'în, I, 66.

² Zebidî, Tâcü'l-Arus, X, 139-140.

³ Hallaf, Masâdiru't Teşri'il İslâmî, 7-8.

1. Mûteber (sahih) rey: Övülmüş olan reydir. İslâm'ın ruhuna uygun olup ciddi bir araştırma ürünü olan reyler bu kısma girer. Sahabîlerden itibaren büyük müçtehidler tarafından beyan edilen reyler bu kısımdandır. Mûteber reyin de bir kaç çeşidi vardır;

-Ashab adâlet ve fazîlet sâhibi olduğu için reyleri mûteberdir.

-Nasları açıklayan reydir. Kur'an ve sünnet'teki müphem olan yerleri izah edip ve iki nass'ın ruhuna uygun olarak hüküm çıkarmaktır. Meşhur muhaddis Abdullah b. Mübarek (181/797) "rey, hadisi tefsir eder. Allah Teâlâ bu reyi (hüküm çıkarmayı) seçkin kullarına verir" demiştir. Bu konuda Hz. Ebû Bekr (R.A) "Ben reyimle söylüyorum, eğer doğruysa Allah'tan yalan ise şeytandandır"⁴ demiştir.

-Ehl-i sünnetin üzerinde icma ettiği reydir; Kur'an'dan, sünnetten, Râşid Halifelerden, Sahabîlerden sudur edip Kuran a ve sünnete en yakın olan reydir.⁵ Bu hususda İbn Sîrîn şöyle der: "Hz. Ebû Bekr bir hüküm verilmesi için sorulunca o kişilere şu tavsiyede bulunmuştur; Eğer Allah'ın kitabında ve Resulullahın sünnetinde bulamazsan bu iki nas'ın ruhuna uygun reyine içtihad et."⁶

2. Mezmum (bâtıl) rey: Kur'ana ve sünnete aykırı olan reydir. Böyle rey İslâm dininde kabul edilmez, hüküm çıkarılmaz; nass'lardan hüküm çıkarmaya muktedir olduğu halde, dinde yalan ve zanla konuşan, nass'ları tam anlamadan ve kendisine sorulmadığı halde, ilimsiz; Kur'an ve Sünnet'e aykırı olarak kıyas eden ve rivâyetleri birbirine karıştıran⁷, Allah'ın isim ve sıfatlarını ve fiillerini ehl-i bid'at ve dalâletin ortaya koyduğu ölçülerle yapan, sünneti tağyir eden ve bid'atçıları⁸ çizgisinden giden kişilerin reyini hiç bir âlim kabul etmemiştir. İşte bu tür reyler mezmum kabul edilmiştir.⁸

⁴ İbn Kayyım, İ'lam, I, 79-82.

⁵ İbn Kayyım, a.e., I, 83-85.

⁶ İbn Abdilberr, Câmiü'l-Beyani'l-İlm, I, 63.

⁷ İbn Kayyım, a.e., I, 68.

⁸ İbn Kayyım, a.e., I, 69.

Fakat her nedense rey İslâm kültür tarihinde genellikle ikinci olarak bahsettiğimiz anlamıyla şöhret bulmuştur. Bu hususa I. Goldziher (ö.1921) işaret eder: “Er-rey kelimesi ihtiyatlı, doğru, akıllıca bir görüş olarak; düşüncesiz bir karar, yanıltıcı ihtirasın ilhamı demek olan “heva” kelimesinin zıddıdır. Fakat mutaassıb hadisçilerin hissiyatı yüzünden ikinci kötü manasıyla ilahiyat dilinde hemen hemen “heva”nın aynısı bir kelime haline gelmiştir.”⁹

İbn Teymiye (738/1328) reyi, mezmum ve makbul olarak ikiye ayırdıktan sonra, kitap, sünnet ve icma’dan bir asl’a dayanan reyin makbul; hiç bir asla dayanmayan reyin mezmum (batıl) olduğunu belirterek bu ikinci reye, rey-i mahz (sadece rey) adını verir ve bunun batıl olduğunu söyler.¹⁰

Kısaca bu tanımlara yer verdikten sonra şimdi de, Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey’in tanımlarına geçebiliriz.

Ashab-ı rey nasları inceleyip, kıyas yoluyla yeni yeni hükümler verme yolunu tutmuş olanlara denir.¹¹ Bu tabir sahabî döneminden itibaren Irak bölgesinde Kûfe merkezli olarak teşekküle başlayan⁴ Kûfe ekolü olarak anılan fikhî faaliyetin II/VIII y.y.’dan itibaren özel adı olmuştur.¹² Fahreddin er-Razi (606/1201) ashabı reyi şöyle tanımlar: “Bütün sa’y ve gayretlerini reyleriyle ahkam istinbatına ve fikirleriyle bu ahkâmın tanzimine sarfettiler. Çalışma ve gayretleri nasların te’yidi yolunda olmadı”.¹³ Fakat Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, ehl-i rey hakkında biraz daha geniş düşünmüş ve tanımını şöyle yapmıştır: “Bazılarının şöyle bir yanlış kanaata sahip olduklarını gördüm. İslâm hukukunda iki fırka vardır ve bunların bir üçüncüsü yoktur. Bunlar ise ehl-i zâhir ve ehl-i rey’dir. Bunlara göre her kim kıyas yapar, hüküm istinbatında bulunursa ehl-i reydenir. Hayır vallahi böyle değildir. Reyden maksat bizzat anlama ve akletme demek değildir. Çünkü hiçbir âlimi bunlarsız düşünmek de doğru değildir. Zira böyle bir meşrep hiçbir müslüman için sözkonusu olamaz, istinbat ve kıyasa kadar

⁹ Goldziher, Zahiriler (Çev. Cihat Tunç), 10.

¹⁰ Ebû Gudde, Leknevi’nin er-Ref’u ve’t-Tekmilinde, s. 86, 1 nolu dipnot.

¹¹ Keskiöglü, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, 68.

¹² Kılıçer, DİA, Ehli Rey Maddesi, X, 520.

¹³ Fahreddin er-Razi, Menakıbu’s-Şafii, 245.

olmak da değildir. Zira Ahmed b. Hanbel (241/855), İshak b. Râhûye (238/852), Şafii (204/819) ittifakla ehl-i reydir.¹⁴

Ashab-ı Hadis ise; hadisi destekleyen, insanları onları anlamaya teşvik eden ve bunun dışındakilere yapışmaktan sakındırandır.¹⁵ İbn Kuteybe ashab-ı hadisi şöyle vasıflamıştır: “Sünnet’e sımsıkıya bağlı ve kimseyi takip etmedikleri halde, halk her yerde onların gölgesine sığınıyordu. Kendileri kimseden çekinmezlerken, çeşitli fırka mensupları onlardan köşe bucak kaçıyorlardı. İnsanlardan haklarını mutlaka alıyorlar, kimseden çekinmiyorlardı. Onların yücelttiklerinden başkası ilimde yükselmez, batırdıklarından gayrısı perişan olmaz. Kervanlar ehl-i hadisin övdüklerini anarak giderlerdi”.¹⁶ Muhammed Hudâri ise hadis ehlini şöyle tanımlar: “Hadis ehli, Kuran’ın tamamlayıcısı ve kıbleleri sünnet olan kimselerdir. Bunlar, müçtehidin müracaat ettiği bir meseleye ve herhangi bir konuya bakmazlar; şeriate (dine) harfi harfine uymayı amaçlar. Bu yüzden bir meselede hiç bir nas bulamadıkları zaman susarlar ve fetva vermezler.¹⁷ İbnü’l-Cevzî ise, hadis ehlini; “Ömürlerini hadisi işitmek için yolculuklarla, bir çok rivâyet tarikini toplamakla, âli isnadları toplamak için geçiren kimselerdir. Bunlar sahih hadisi, sahih olmayandan ayırarak şeriatı korumayı gaye edinmişlerdir”¹⁸ diyerek tanımlar.

B. Tarihçeleri:

Hadis ve Rey tabirleri Hz. Peygamber’in hadislerinde geçmektedir. Mesela, Ebû Hureyre Hz. Peygamber'e (s.a.v.), Kıyamet günü senin şefaatine en çok kimler nâil olacaktır sorusuna, Hz. Peygamber “Ey Ebû Hureyre, hadise hırsından dolayı bu hadis hakkında senden önce kimsenin bunu sormayacağını biliyordum”¹⁹ buyurmuştur.

¹⁴ Dehlevî, Huccetullâhu'l Bâliğa, (Çev. Mehmet Erdoğan), I, 581.

¹⁵ Fahreddin er-Razi, Menakıbu's-Şafii, 245.

¹⁶ Ebû Gudde, Halku'l-Kur'an Meselesi, (Çev. Mücteba Uğur), A.Ü.İ.F.D. XX, 318.

¹⁷ Hudâri, Tarihu't-Teşri'il İslâmî, 200.

¹⁸ İbn'ül-Cevzi, Telbisü İblis, 113.

¹⁹ Buhârî, İlm, 33.

Rey tabiri ise; yine Hz. Peygamber'in hadislerinde geçer. Medinelilerin hurma aşladığını gören Peygamberimiz (s.a.v.), ilk önce bundan men etmiş daha sonra ağaçların verimsiz kaldığını görünce “Ben bir beşerim, eğer dinimizle ilgili bir şey emredersem ona uyun fakat size reye dayanan bir şey emredersem, ben ancak bir beşerim”²⁰ buyurmuştur. Hz. Peygamber döneminde rey normal bir akıl yürütme bir muhakeme sonucu ortaya çıkan görüş beyanı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber Muaz b.Cebel'i Yemen'e gönderirken “ne ile hükmedeceksin” dediğinde kitap ve sünnette yer almayan konularda rey ile icthad edeceğini bildirdiğinden dolayı memnun olmuştur.²¹ Yani Hz. Peygamber, ashabına hukukun kurallarını iyice öğretmiş ve bu işin nasıl yapılacağını da bizzat kendi döneminde uygulamıştır.

Fakat Alman Şarkiyatçı Joseph Schacht (1969) reyini yani İslâm hukuku olan fikhın Hz. Peygamber zamanında çıkmadığını söylemektedir. O şöyle der: “Bu gün bile hâlâ geçerliliğini sürdüren eski fikh ekolleri hicretten sonra ikinci asrın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Peygamber yeni bir hukuk sistemi oluşturmayı hedeflememiştir. Peygamber'in söz ve fiilleriyle alakası olmayan bu ilk devir sünnet anlayışı, söz konusu ekollerin hukuk teorisinin temelini oluşturur.”²² O daha da ileri giderek şöyle der: Muhammed'in yetkisi şerî değil, bilakis inananlara göre dinî, kayıtsız kalanlara göre ise siyasî idi.”²³ Peygamber'in kanun koyucu olarak hiçbir rolünün olmadığına dair görüşleri sadece Schacht tartışmamış bir çok müsteşrik ve doğudaki takipçileri de bu tezi kabul etmişlerdir.²⁴ Schacht'ın metodoloji itibariyle işlediği temel hata hukuki emirlerle ilgili Kur'an'daki kendi tezini formüle etmek için zımnem görmezlikten gelmektedir. Bundan dolayıdır ki, Kur'ana müracaat eden diğer müsteşrikler Schacht'ın düşüncelerinden farklı sonuçlara varırlar. Mesela, Goitein şu neticeye varır: “Şeriat düşüncesi daha sonraki devirlerde değil, bizzat Muhammed

²⁰ Müslim, Fedail, 140.

²¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 230.

²² Schacht, Origins, 80.

²³ Schacht, İslâm Hukukuna Giriş (Terc. Mehmet Dağ), 11.

²⁴ el-A'zamî, İslâm Fıkhı ve Sünnet, J. Schacht'a Eleştiri, 30-31, (Naklen; Anderson, Recent Development in Shari Law, 245.)

tarafından şekillendirilmiştir.”²⁵ Schacht, tartışmasına şöyle devam eder: “Hukuki hadislerin mevcudiyeti, bizi h.100 senesine kadar geri götürür. Hatta İslâm Hukuku h. 110 tarihinde vefat eden Şa’bi döneminde henüz mevcut değildi”²⁶.

Schacht’ın bu görüşünün tasdik edilmesi, yüz yıllık hukukî boşluğun olduğu fikri ile aynı anlama gelmektedir. Yani Hz. Peygamber’i kanun koyma yetkisinden soyutlamaktır. Bu da yanlış bir sonuçtur. Bizi Schacht’ın görüşünden şüphe etmeye sevkeden sadece yaygın anlayış ve rasyonel analiz değil, aynı zamanda tarihi isbat da onun tezlerinin zayıf olduğunu kuvvetlice ortaya koymaktadır. Hicri I. yy’da kadıların tayin edilmesi, fıkıh kitaplarının yazılması, fıkıh literatürünün ortaya çıkması, bütün bunlar İslâm hukukunun ve reyin Hz. Peygamber devrinden beri var olduğunu isbatlayan delillerdir.²⁷ Demekki rey ve fıkıh Hz. Peygamber zamanında vardı. Bu sebeple Peygamber’imizin farklı kasaba ve yerleşim bölgelerine kadılar gönderdiğini, onlara ve bölge valilerine adlî idareyi teslim ettiğini görmekteyiz.²⁸ Gönderdiği kadılar arasında şunlar vardır: Abdullah b. Mes’ud, Ebû Musa el-Eş’arî, Ali b. Ebi Talib, Amr b. As, Amr b. Hazm, Attab b. Esid, Dihye b. Kelbî, Huzeyfe el-Yeman, Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka’b, Ukbe b. Amir el-Cuheni, Zeyd b. Sabit²⁹.

Sonradan sahabî olan Hubab b. Munzir (19/640) cahiliye devrinde bazı önemli görüşler ileri sürdüğü için kendisine “zür-rey” lakabı verilmiştir. Aynı sahabî, Bedir savaşına çıkıldığında Resulullah’ın konakladığı yerin vahiyle mi, yoksa kendi reyile mi seçtiğini sormuş ve Hz. Peygamber reyile cevabını verince, buradaki yerin savaş stratejisi olarak uygun olmadığını sebeplerini anlatarak başka bir yer tavsiye etmiştir. Bunun üzerinde Cebrâil, “İsabetli rey, Hubab’inkidir” cevabını getirmiştir.³⁰ Daha sonra Hz. Ömer, reyin Hz. Peygamber’den geldiği takdirde sahih olacağını bildirmiştir. Çünkü onun rey

²⁵ el-A’zamî, İslâm Fıkıhı ve Sünnet, J. Schacht’a Eleştiri, 32, (Naklen; Goitein, Studies in Islamic Histroy and Institutions, 129-130.)

²⁶ Schacht, Origins, 5.

²⁷ el-A’zamî, İslâm Fıkıhı ve Sünnet J. Schacht’a Eleştiri.(Çev. Mustafa Ertürk), 36.

²⁸ el-A’zamî, a.e., 37.

²⁹ el-A’zamî, a.e., 37-38.

³⁰ İbn Hacer, el-‘İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe, I, 302; İbn Sa’d, Tabakât, II, 15.

Allah'tan gelmektedir³¹ der. Hz. Ömer'in, ehl-i rey'in sünnet düşmanı olduğunu ve hadisleri anlamaktan aciz, ezberledikleri rivâyetleri muhafaza edemiyen ve dolayısıyla rey türeten kimselerden çekininiz ve dinde şahsî reyden sakınınız, dediği rivâyet edilmektedir.³² İbn Abdilberr, Hz. Ömer'den verdiği rivâyetlerden sonra, Hz. Ömer'in bu rivâyetinde geçen "reyden sakınınız" sözünden "bid'atlar" olduğunu açıkladığını belirtir.³³ Çünkü Hz. Ömer, Irak medresesinin temeli sayılan İbn Mes'ûdden en çok taklid ettiği kişidir. Zaten İbn Mes'ûd'u Kûfe'ye muallim olarak gönderen Hz. Ömer'dir.³⁴

Tabiîn döneminde ise; rey daha çok kullanılmıştır. Özellikle, müslümanların çoğalması, artan problemler, halledilmesi gereken hükümlerin gün geçtikçe çoğalarak devam etmesi rey'in kullanılmasını gerekli kılmaktaydı. Bizim araştırdığımız İbrahim Neha'î, bu dönemde kendisinden en çok söz ettiren meşhur tabiidir. İbrahim Neha'î hakkındaki bilgiyi, "Kûfe ekolündeki yeri" başlığı altında vereceğiz, fakat yeri gelmişken bir iki sözünü burada hatırlatmak istiyoruz. İbrahim Neha'î "Ashab-ı Rey, Ashab-ı Hadis'in düşmanıdır"³⁵ demiştir.

Fakat bazı âlimler bu sözünden ne kastedildiğini anlamadan İbrahim Neha'î'ye hadise düşman bir kişi olarak değerlendirmişlerdir. O, yukarıdaki sözünü şu sözleriyle vuzuha kavuşturmuştur. "Ashab-ı rey"den yani "muhtes olan reyden, mürchie'den, ehl-i bid'atdan sakınınız"³⁶ demiştir. Çünkü Neha'î, fikhî anlamıyla reyi en çok kullanan kişidir. Aynı zamanda O, "rivâyetsiz rey, reysiz rivâyet müstakim olmaz"³⁷ diyerek konuyu en iyi bir biçimde açıklamıştır. Bundan dolayı Ebû Hanife, İbrahim Neha'î'nin fikirlerinden de faydalanarak meselelere yaklaşımda lafz ve özü, rivâyetle reyi iyi bir biçimde te'sis etmiş, sadece rivâyetin ve rey'in kullanılmasıyla sonuca ulaşmanın müşkil olduğunu bildirmiş; reyle rivâyeti beraberce mütâlâa etmiştir.

³¹ İbn Abdilberr, Câmi, II, 134.

³² İbn Abdilberr, Câmi, II, 134.

³³ İbn Abdilberr, Câmi, II, 134-135.

³⁴ İbn Sa'd, a.e. VI, 5

³⁵ İsfahanî, Hilye, IV, 222.

³⁶ İbn Sa'd, a.e., VI, 191.

³⁷ İsfahanî, a.e., IV, 225.

Hicaz Ekolünün fakihî ve hocası olan Said b. Müseyyib hakkında, Ali b. Hüseyin şöyle demektedir: “Said b. Müseyyib, âsârda en âlim, reyde insanların en fakihidir”.³⁸ Bu sözüyle reyi kullanma metodu yönünden, Irak ekolü ehl-i rey ve Hicaz ekolü ehl-i hadis arasında ciddi manada bir teâruzun olmadığını öğrenmiş bulunuyoruz. Said b. Müseyyib’in öğrencilerinden ve İmam-ı Malik’in (179/795) hocalarından olan Rebia b. Ebî Abdîrrahman el-Ferruh’a reyi çok kullandığından dolayı “Rebîatü’r-Rey” adı verilmiştir.³⁹ Tabîîn devrinden sonra ehl-i rey ve ehl-i hadis mücadelesi, muhaddislerle fakihler arasında bir mücadeleye dönüşmüştür. Fakat daha sonra bu ortadan kalkmıştır. Ahmed b. Sehl’in bir rivâyetinde şöyle denmiştir: “Şâyet kadı olsaydım, fıkıhsız hadisle meşgul olan ile, hadissiz fıkıhla meşgul olanı zindana attırırdım.” Daha sonra Bu ilmî tabirin birbiriyle zıt anlamı kayboldu ve fıkıh umumiyetle hukuk bilgisi demek oldu. Hukuk ilminin hadislerle ilgili yönüne işaret edilmek istendiğinde “fikhul hadis” denilmeye başlandı.⁴⁰

Ehl-i rey ve Ehl-i Hadis’in tarihçeleri daha sonra öyle bir hal aldı ki, sanki bu iki tabirin ayırımına bile ihtiyaç duyulmadan ikisi de beraber mütalaâ edilmeye çalışılmıştır. Bu zaruri olmuştur, çünkü muhaddis ve fakih her zaman hadise ve fıkha müracaat ederek rey ve eseri kullanmışlardır. Fıkhu’l-Hadis, “genel olarak hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber’in gayesini kavramak anlamına gelir.”⁴¹ Hasan-ı Basrî’nin, anlama kabiliyeti bulunmayan kimseye çok hadis rivâyet etmenin faydasız olacağını söylemesi,⁴² Kûfe kadısı ve İbrahim Neha’î’nin öğrencisi Abdullah İbn Şübrüme’nin gördüğü her muhaddise rivâyeti azaltıp, naklettiklerini düşünmeyi öğütlemesi, İmam-ı Malik’in hadis ilmini çok seven yeğenlerine bu ilimden faydalanabilmeleri için az rivâyet edip, naklettiklerini anlamaya çalışmalarını öğütlemesi, fıkhu’l-hadis bu geniş anlamıyla ilgilidir.⁴³

³⁸ İbn Sa’d, a.e., V, 90.

³⁹ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı, 36.

⁴⁰ Goldziher, Zahiriler (Çev. Cihat Tunç), 17.

⁴¹ Görmez, DİA, Fıkhu’l-Hadis Maddesi, XII, 547.

⁴² Râmehurmuzî, el-Muhaddisü’l-Fâsıl, 558.

⁴³ Bağdadî, Muhtasarü’n-Nasihât-i Ehl-i Hadis, 118.

Hadislerden fikhî hüküm çıkarmayı konu edinen bir ilim olarak fıkhu'l-hadis, fıkıh ilminin bir metodolojisi halinde yerleştiği sırada bilhassa ehl-i reyeye karşı bir tepki şeklinde doğmuştur. Süfyan b. Uyeyne (198/813)'nin "Ey hadis ehli! Fıkhu'l hadisi iyice öğrenin ki ehl-i rey size galip gelmesin,"⁴⁴ Veki' b. Cerrah (196/812)'in da hadis rivâyetiyle uğraşan gençlere "Fıkhu'l-hadis öğrenin, eğer bunu öğrenirseniz ehl-i rey size galip gelemez"⁴⁵ demeleri, fıkhu'l-hadisi fıkhu'r-reyin karşıtı olarak kullandıklarını görmekteyiz. Daha sonra XIX yy.da, Cemaleddin el-Kasimî (1332/1914), Kavâidü't-Taahdis adlı eserinde fıkhu'l-hadis konusuna genişçe yer vermiştir. Tasnif dönemi hadisçileri, hadislerin anlaşılıp değerlendirilmesi konusunda kendilerini yoğun bir tartışma ortamı içinde buldukları için eserlerini yazarken rivâyet ettikleri hadislerin fikhını da yansıtmaya çalışmışlardır. Mesela Buhârî'nin (256/787) kullandığı bab başlıkları birer fıkhu'l-hadis ürünüdür. Bu konuyu bu kadar açıklamakla yetinerek, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey taraftarlarını tanıtmaya çalışacağız.⁴⁶

C) Ehl-i Hadis ve Taraftarları:

Hadisçiler ve hadis taraftarları anlamındaki terimdir. Ehl-i Hadis veya aynı anlamdaki Ashab-ı hadis tabirleri sahabî zamanında kullanmaya başlanmıştır. En çok hadis rivâyet eden yedi sahabîden biri olan Ebû Saidi'l-Hudrî (74/693)'nin hadis öğrenmeye çalışan gençlere "sizler bizim halefimizsiniz ve bizden sonraki ehl-i hadissiniz" dediği nakledilir.⁴⁷ "Ehlü'l-Hadis", "Ashabü'l-Hadis" ve "Sâhibü'l-Hadis" gibi tabirlerle, hadis öğrenimi ve öğretimiyle meşgul olan râvilerin durumlarını bilen ve hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan kimseler kastedilmiştir. Ehl-i Hadis terimi zamanla "hadise göre amel etmeye çalışan kimse" olarak tarif edilmiştir. Nitekim ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden Ahmed b. Hanbel (241/855), ehl-i hadisi "hadisle amel eden kimse olarak" tanımlamıştır.⁴⁸

⁴⁴ Hakim, Marifetu Ulumi'l-Hadis, 66.

⁴⁵ Bağdâdî, a.e., 122.

⁴⁶ Mehmet Görmez, DİA, "Fıkhu'l-Hadis", XII, 547-549.

⁴⁷ Bağdâdî, Şerefü Ashabi'l-Hadis, (thk. M. Said Hatiboğlu), 22.

⁴⁸ Aydınlı, DİA, "Ehl-i Hadis", X, 507.

Ehl-i Hadisin en belirgin özellikleri; hadisleri mümkün olduğu kadar yoruma tabi tutmadan ve kıyasa başvurmadan uygulamak, kıyas ve reyden hoşlanmamaktır.⁴⁹ Hadisçiler, henüz vuku bulmamış bir hadise hakkında hüküm ve fetva vermezler, bütün güçlerini hadis toplamaya ve rivâyet etmeye verirlerdi. II/VIII. yy'dan sonra ortaya çıktığı ve daha çok hadise ağırlık veren Medine merkezli fıkıh ekolüne de ehl-i hadis denmiştir.⁵⁰

«Hatib el-Bağdâdî (463/1071) bir taraftan ehl-i hadisi muhaliflere karşı savunmak maksadiyle, Şeref-ü Ashabi'l Hadis'i kaleme almış, diğer taraftan onlara hadislerin fikhını öğrenmeye çalışmalarını da tavsiye eden Nasihat-ü Ehli'l-Hadis adlı kitabını kaleme almıştır.

Taraftarlarına gelince; Sahabîden Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. İbn Ömer, Hz. İbn Abbas, Hz. Zeyd b. Sabit;

Tabiîn'den; Ebû Seleme, İbn Müseyyib ve Şa'bi'dir.⁵¹ İbn Kuteybe (276/889)'nin, Ehl-i Hadis için verdiği kabarik listesinden şu isimleri zikderebiliriz: “Şu'be (160/777), Ebû Avâne (170/786), Mamer b. Râşid (153/770), Leys b. Sa'd (165/781) Sufyan b. Uyeyne (198/813), Veki' b. Cerrâh (197/812), Sa'd b. Ebî-Arûbe (156/813), Vâkidî (207/822), Abdürrezzak (211/826), Ebû Davud et-Tayalisî (203/818), Mesedded b. Müserhed (228/813).⁵²

Şah Veliyullah Dehlevî (1173/1762), hadisçileri iki tabakaya ayırarak birinci tabakada Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (230/844), Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi eserleri bize intikal etmiş bulunan bir kaç zatı zikreder.⁵³ İkinci tabakada ise “Kütüb-i Sitte” sahiblerini ve Darimî (255/869), Ebû Ya'la (307/919), Darekutnî (385/995), Hâkim (405/1014), Beyhakî (458/1066), Hatib el-Bağdâdî (463/1070), Deylemî (509/1115), İbn Abdilberr (463/1071) gibi zevatı sıralamıştır.⁵⁴ Hadislere şeklen bağlı kalmayı savunan, rey icihadını ve bunun en önemli unsuru

⁴⁹ Karaman, İctihad, 110.

⁵⁰ Ögüt, DİA, Ehl-i Hadis Maddesi, X, 508.

⁵¹ Darimî, Sünen (Mukaddime), I, 82.

⁵² İbn Kuteybe, el-Maarif, 219, 225.

⁵³ Dehlevî, Huccetullah, I, 313; bkz. a. mlf, el-İnsaf, 11

⁵⁴ Dehlevî, Huccetullah, I, 317; bkz. a. mlf, el-İnsaf, 14

olan kıyası, sahabî ve tabiin fetvalarını hüküm kaynağı olarak kabul etmeyen ahirilerle⁵⁵, ehl-i reye yakınlığıyla bilinen Şafîi ve Malikiler de ehl-i hadis içinde kabul edilmiştir.⁵⁶

D) Ehl-i Rey ve Taraftarları:

Rey taraftarları olan kişilere verilen isimdir. Ancak bu tabir sahabî döneminden itibaren Kûfe merkezli olarak teşekküle başlayan Irak veya Kûfe ekolü olarak anılan fikhî faaliyetin, II/VIII yy.dan itibaren özel adı olmuştur. Ehl-i Reyin nasların tefsiri ve sıhhatlerinin tesbitinde kaynakları Kur'an ve Sünnet'tir. Bilhassa ilim edindikleri sahabî fetvaları, onlar için hüküm ve fetvâ kaynağıdır. Hadisçilere nisbetle reycilerden ekseriyetle yaşadığı Irak bölgesinin diğer milletler ve kültürlerle teması oldukça sıkı, iktisadî, içtimaî problemler bu bölgede daha yoğun yaşanmaktaydı. Bununla birlikte Medine dışındaki bölgelerde, "haruriyye, şia, kaderiyye, cehmiyye" gibi bidat fırkaları zuhur etmiş, buna mukabil "hadis uydurma faaliyeti" başlamıştı. Bütün bu hâdiseler hadislerin sıhhati için titiz olmayı gerektirmekteydi.⁵⁷

Reyciler, hadisçilerin aksine henüz vuku bulmamış dini problemleri düşünerek bunları daha orataya çıkmadan cevaplar hazırlamak ve bu cevapları müzakere etmekten çekinmezlerdi. Kıyas, istihsan, ıstıslah gibi şer'î nasları yalnız lafızlarla değil, teşriî ve manalarına uygun bir biçimde delil olarak kullanırlardı. Resulullah (s.a.v) ve ashabının, kitap ve sünnetle o konu hakkında açık cevabı bulunmadığı zaman rey ve içtihada başvurmaları ehl-i rey için rey ve içtihada başvurmalarında bu çeşit içtihadın meşru olduğuna en büyük delil teşkil eder.⁵⁸

Kûfe Ekolü'nün ehl-i rey olarak isimlendirilmesi, bunların sünneti terkedip yalnızca rey ile hüküm verdiği anlamına gelmez. Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasında, hatta denilebilir ki, İslâm bilginleri arasında Kitap ve sünnetin aslî delillerden olduğu ve bu iki nassda bariz bir hüküm bulunduğu sürece başka bir

⁵⁵ Bağdadî, Tarihü'l-Bağdad, XIII, 365.

⁵⁶ Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, II, 45-46.

⁵⁷ Darimî, Sünen, I, 59; Dehlevî, el-İnsaf, 15.

⁵⁸ Karaman, İslâm Hukukunda İçtihad, 114.

delile ihtiyaç duyulmayacağı hususunda görüş ayrılığı yoktur. Âyetlerin ve hadislerin yorumunda veya hadislerin sıhhatini kabul şartlarındaki görüş farklılıkları ise rey ve metod farklılıkları olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla hangi bölgeye mensub olursa olsun, döneminde fakihlerin aralarında metod ve anlayış farklılığı bulunsada rey ile hüküm vermeye prensib olarak karşı olmadıkları görülür.⁵⁹

Ehl-i Reyin taraftarları sahabîden, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'dir⁶⁰. Ancak ekolün sahabî neslinden gerçek hocası Kûfe'de uzun süre kalarak burada hoca-talebe ilişkisiyle bir ilim halkası kuran İbn Mes'ûddur.

Tabiîn'den ise Alkame b. Kays, Esved b. Yezid ve İbrahim Neha'î'dir. İbn Kuteybe reycilerin adlarını şöyle sıralamaktadır: İbn Ebî Leyla (148/765), Ebû Hanife (150/767), Züfer (158/775), Evzaî (176/792), Süfyan es-Sevrî (161/778), Malik b. Enes (179/795), Ebû Yusuf (182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (189/805)⁶¹.

Ebû Hanife, Malik, Şafii, Evzaî ve Süfyan-ı Sevrî başta olmak üzere fakihlerin büyük çoğunluğu ise Kur'an ve Hadis'i, hükümlerde esas almaları ve bu konuda titiz davranması, hakkında nass bulunmayan konuda kıyas, istihsan ve ıstıslah gibi reye dayanan yollarla hüküm ve fetva vermeleri yeni problemleri de yerleşik kural ve metodlara göre, yani örfeye göre çözmesi sebebiyle ehl-i rey in mutedil grubu olarak kabul edilmişlerdir.⁶²

E) Hadis ve Rey Ekollerinin Tesbitinde Zorluklar:

İslam âlimleri ehl-i rey ve ehl-i hadisi tesbitte bir takım zorluklar bulunduğunu belirtmişler. Onlar, bazı alimleri hem ehl-i rey içinde veya ehl-i hadis içinde saymakla iki ekolün tesbitinde bazı zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu konudaki zorluğu M. Zahid Kevserî (1371/1952) bir nebze de olsa gidermiş ve bu konuya açıklık getirmiştir: "Nerede olursa olsun, ister Irak'ta, ister Medine'de

⁵⁹ Kılıçer, DİA, Ehl-i Rey Maddesi, 522.

⁶⁰ Karaman, İctihad, 112.

⁶¹ İbn Kuteybe, el-Maarif, 216-218.

⁶² Kılıçer, DİA, Ehl-i Rey Maddesi, 523.

fikhın bulunduğu her yerde onunla birlikte rey de bulunacaktır”⁶³. Bunun içindir ki İbn Kuteybe, müçtehidlerin hepsini ashab-ı reyden sayarak, fikh alanında temayüz etmiş muhaddisleri ise, muhaddis olarak kabul eder. el-mearif adlı kitabında ise; Ahmed b. Hanbel’i hem muhaddis hem de fukahadan saymaktadır.⁶⁴ Başka bir kitabında ise ehl-i reyden saymaktadır.⁶⁵ Aynı yazar, aralarında “İmam-ı Malik”in ve Evzaî’nin de bulunduğu bir çok müçtehid ashab-ı rey olarak nitelendirir.⁶⁶ Başka bir kitabında ise ehl-i rey olarak sadece Ebû Hanife ve ashabını kabul eder.⁶⁷ Bu görüşü Şehristanî (548/1153) de kabul eder.⁶⁸

Tirmizî (279/892), Şafilere “ashab-ı hadisten” saymaktadır⁶⁹. Makdisî (507/1113) ise bir yerde şafilere ashab-ı hadisten saymakta, başka bir yerde ise, Ebû Hanife ile Şafii’yi de ehl-i reyden saymaktadır.⁷⁰

Şehristanî ise, ikili bir taksimat yaparak müçtehidleri, ashab-ı rey ve ashab-ı hadis olarak ikiye ayırır. Ashab-ı Hadis’i; Hicaz ehli, Ahmed b. Hanbel, Davud b. Ali ve bunların ashabı teşkil eder. Ashab-ı rey ise Irak Ehli yani Ebû Hanife ve ashabıdır⁷¹.

İslam âlimleri genellikle Şehristanînin taksimatına îtibar edip, eserlerinde kullanmışlarsa da gerçekten de net bir ayrıma gitmiş değillerdir. Çünkü biraz önce de belirttiğimiz gibi, her İslâm âlimi, Hz. Peygamber’in hadisini ve ashabın, müçtehidlerin reyini, eserlerinde kullanmışlardır. Durum böyle olunca da tam bir ayrıma gitmemiz oldukça zordur.

Hattâbî (388/998) daha değişik bir taksimat yaparak bunu şu şekilde açıklar: ‘Ehl-i Hadis’in sadece hadisleri toplayıp üzerinde şekli incelemeler yaptığı, onların manalarına nüfuz edemediğini, Ehl-i Rey ise; en sağlam hadisi tesbit edip onunla amelden çok mezhep görüşüne uygun hadisleri delil olarak

⁶³ Kevserî, Nasbu’r-Ra’yenin Mukaddimesi, I, 21.

⁶⁴ İbn Kuteybe, el-Maarif, 169.

⁶⁵ İbn Kuteybe, Te’vil, 17.

⁶⁶ İbn Kuteybe, el-Maarif, 494.

⁶⁷ İbn Kuteybe, Te’vil, 51.

⁶⁸ Şehristanî, el-Milel ve’n-Nihal, II, 45-46.

⁶⁹ Tirmizî, Büyu’ 12,14.

⁷⁰ Makdisî, Ahsentü’t-Tekâsim, 37,179-180.

⁷¹ Şehristanî, a.e., II, 45-46.

alma temâyülünde olduğunu ifade ettikten sonra, iki ekolün de birbirinden faydalanmasının gerektiğine dikkat çeker. Bu arada, Hanefî, Malikî, Şafîî fakihlerini ehl-i rey olarak zikreder.⁷²

Fahrüddin er-Razi ise; ashab-ı hadis olarak sadece Şafiileri görür ve şöyle der: “Bil ki, Şafii ve taraftarları halkın çoğu nazarında ashab-ı hadis olarak tanınırlar. Ebû Hanife ve taraftarları da halkın çoğu nazarında ashab-ı rey olarak tanınırlar. Onların bu lakabının kendilerine has olduğunu itiraf, hatta iftihar ederler.”⁷³

Ebû Hanife ve talebelerinin ehl-i rey olarak isimlendirilip reye yöneltilen tenkitlerin giderek Hanefileri hedef almasında akılcı bir ekol olarak bilinen Mutezile mezhebinin ortaya çıkışı ve Mutezile ileri gelenlerinin daha çok Hanefî mezhebine mensub olması da etkili olmuştur. Bu yüzden Kevserî de, Hanefilere ehl-i rey denmesinin Halku'l-Kur'an ve Mihne olayları ortaya çıkıp çoğunluğunun Ahmed b. Hanbel etrafında toplanmasından sonra cahil nakilciler tarafından bilinçsizce başlatılan kampanya sonucu netleştiğini belirterek reyî kullanmada fakihler arasında bir farkın bulunmadığı görüşünü tekrar eder.⁷⁴

İbn Haldun ise, Şehristanî'nin yukarıdaki ikili ayırımına Zahirileri de katarak üçlü bir ayırım yapar.⁷⁵ Dehlevî ise; bu ayırımı ehl-i rey ehl-i zâhir olarak yapmış ve bu ikisi arasında kalanlara ise ehl-i sünnetten muhakkiklerin teşkil ettiğini söylemiştir.⁷⁶

Çağdaş yazarlarımız da genellikle Şehristanî'nin taksimatına itibar etmişlerdir. Mesela Ali Özek, Ashab-ı Reyî; Irak ehli ve Ebû Hanife ve arkadaşları için kullanmıştır. Ashab-ı Hadis'i ise; Hicaz ehli Malik b. Enes, Şafii, Süfyan es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve arkadaşlarıdır demiştir.⁷⁷

⁷² Dehlevî, el-İnsaf, 64-76.

⁷³ Fahreddin er-Razi, Menakıbu's-Şafîî, 242-245.

⁷⁴ Kevserî, Hanefî Fıkhının Esasları (Terc: M. Cemal Sofuoğlu, A. Şener), 20-21.

⁷⁵ İbn Haldun, Mukaddime, 446.

⁷⁶ Dehlevî, a.e., 73.

⁷⁷ Ali Özek, Hadis Ricali, 16.

F) Hicaz Ve Irak Ekollerinin Rey ve Hadise Karşı Tutumları:

Bir ekolü değerlendirmek için, o ekolün yaşadığı dinlerin fikrî yapılarını veya ekolün çıktığı ortamı çok iyi tahlil etmemiz gerekiyor. Yoksa değerlendirmemiz isabetli olmayabilir. Çünkü, o zaman halkın soruları o yaşadığı muhitin örfüne göre gelir. Eğer bir müçtehid, muhit araştırması yapmadan o zamanki insanların kültür durumlarını ve kültür etkileşimini bilmeden görüş beyan edecek olursa örfe uygun görüşler, sağlıklı bilgiler verilmeyebilir. Mesela, Iraklıların az hadis rivâyetinin sebebi, o zamanlarda bu bölgede ehl-i bid'atın zuhur etmeye başlaması, Irak'ın kültürel yapısı, Irak'taki eski medeniyetlerin fikrî, kültürel vb. kalıntılarının olması gibi amiller dolayısıyla hadis tahdisini çok sıkı tutmak zorunda kalmışlar ve her gelenden hadis almamışlardır. Irak'ta neticeye bağlanması gereken bir çok mesele olduğundan, o zamanın alimleri rey ve kıyasa daha çok müracaat etmişler. Adeta bu bir zaruretten dolayı olmuştur.⁷⁸ Mesela Irak'ta eski kültürün etkisinden bahsettik. Gerçekten de Irak eski medeniyetlerin merkezi durumundaydı. Irak'ta Süryani medreseleri vardı ve bu medreselerin uzantısında çeşitli Yunan Medeniyetleri kuruldu. Buradaki kiliselerde İncil tercüme ve şerh edildi. Aslında Irak kültürü Hire devletinin kültüründen gelmekteydi. Çünkü Hireliler aklî kültüre büyük bir önem atfetmişlerdir. Hirelilere de kültür Fars ve Yunan kaynaklarından gelmekteydi. İşte buralarda da inşa edilen kiliseler, Süryanî lügatlerinden istifade ediyorlardı. Böylece Süryanî medreseleri ve Yunan kiliseleri Irak'ın eski kültür mirasını teşkil etmişler ve kültür yapısına etki yapmışlardır.

Medine ehli ise hadislerin hıfzında ve Kur'an kıraatinde, -İslamiyet buradan çıktığı için- bir merkez olmuş, bu yönden âlimler bütün hayatlarını hadis hıfzına ve tahdisine hasretmişlerdir. Fakat Irak'ta yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı Ceziratü'l-Arap'taki kadar hadis yayılmamış, daha çok rey yayılmıştır.⁷⁹ Bütün bu sebepler sonucunda Iraklı âlimler sahih hadisi bulmak için hadis tahdisini azaltmışlardır. Yoksa buradaki âlimler hadis tahdisine karşıdır demek, doğru değildir. Aslında biraz önceki konuda da belirttiğimiz gibi, Ehl-i Hadis ve

⁷⁸ Küçükkalay, İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri, 63.

⁷⁹ Bortholt, İslâm Medeniyeti Tarihi (Terc: M. Fuad Köprülü), 147.

Ehl-i Rey arasında aslı iki nas olduğu ve bunlarda açık bir hüküm bulunduğu sürece herhangi bir kıyasa gidilmeyeceği hususunda görüş ayrılığı yoktur. Mesela Ebû Hanife, Ehl-i Rey olarak adlandırılmasına rağmen içtihadlarında Kur'an ve Hadis'i kendisine rehber yapmıştır. Ahmed b. Hanbel, ehl-i hadis olarak isimlendirilmesine rağmen Kur'an'da ve Hadis'te o konu hakkında bir açık hüküm bulamazsa reye başvurmuştur. Bunun içindir ki, İbn Kuteybe, Tirmizî, Şehristanî, Dehlevî gibi âlimler ehl-i reyi ve ehl-i hadisi tesbit etmede zorluklarla karşılaşmışlardır.⁸⁰

Âyet ve Hadislerin yorumlarında veya hadislerin sıhhatini kabul şartlarındaki görüş farklılıkları ise rey ve metod farklılıkları olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla hangi bölgeye mensup olursa olsun o dönemde fakihlerin metod ve farklılıkları bulunsada rey ile hüküm verme konusunda prensipte karşı olmadıklarını görmekteyiz. Mesela, Ehl-i Hadis'in, Medine'de üstadı kabul edilen Said b. El-Müseyyeb Fakahây-ı Seba'dandır ve Ehli-Rey'in zuhur ettiği merkez olan Kûfe'de bulunan Şa'bi de meşhur muhaddistir.

Bu görüşler ışığında İbn Abdilberr (463/1070), şu kanaata varmıştır: “Kûfelilerin yanısıra hicri I/II. Asırda Medine, Basra, Mekke, Yemen, Dımaşk (Şam) gibi ilim merkezlerin hemen hemen bütün önde gelen fakihlerinden nass bulunmadığı zaman rey ile ictehad edip fetva veren ve kıyas yapan kimseler vardı. Hem de Medineli Yedi fakih; Şa'bi, Mesruk, Şureyh b. Haris, Abdullah b. Mübârek, Said b. Cübeyr, Zührî, İmam-ı Malik de bunlar arasındadır.⁸¹ Bu durumda Kûfelilerle Hicazlılar arasında rey ile hüküm verme hususunda görüş farklılığı olmadığını söyleyebiliriz. Müsteşrik J. Schacht bile şu tesbite varmıştır: “Hadisçiler Medine'ye münhasır değildir. İslâm ülkelerinin bütün merkezlerinde mevcut idiler. Onlar bu merkezlerde genellikle mezmum (batıl) reyi kullanan kişilere karşı ve mahalli hukuk ekolleriyle de temas halindeydiler”.⁸² Zâhid el-Kevserî ise; şöyle demiştir: “Bilinir ki, ehl-i rey sözü izafe edildiği yere göre,

⁸⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, el-Maarif, 169 vd.;a. mlf, Te'vil, 17 vd.; Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, 179 vd.

⁸¹ İbn Abdilberr, a.e., II, 61-62.

⁸² Schacht, İslâm Hukukuna Giriş, (Çev. M. Dağ, A. Şener), 45.

hükümlerde rey ile içtihad yapan herkese şâmindir. Bütün İslâm âlimleri buna dahildir. Çünkü müçtehidlerin hepsi akıl ve reye başvurmadan yapamazlar”.⁸³

Fakat, her iki medresede de nas bulunmadığı zaman fetva vermekten çekinen ve ondan uzak duran kimseler de mevcuttur. Buna örnek olarak Irak’lı Şa’bi’yi verebiliriz. Yine her iki medresede de rey ve kıyas yolunu tercih ederek fetva veren kimseler vardır. İbrahim Neha’î’yi ve Mücahid b. Cebr (103/721)’i buna örnek olarak verebiliriz.⁸⁴ Hadis medresesinin Medine’de, Rey medresesinin de Kûfe’de bulunmaları Medine ve Kûfe şehirlerinin varlığıyla ilgili değil, ancak hukukçunun şahsî yaratılışının reye yatkın olup olmamasıyla alakalıdır. Bu görüşü, Medine’de rey taraftarları, Kûfe’de hadis taraftarları hukukçuların bulunması bunu teyid eder. Mesela, İmam-ı Malik’in hocası Rebia b. Ebî Abdurrahman Medine’li hukukçu olmasına rağmen reyle hüküm vermesiyle tanınmış ve kendisine “Rebiatü’r-Rey” denilmiştir. Amr b. Şurahbil eş-Şa’bi de Kûfe’de olması ve tanınmış hukukçulardan olmasına rağmen reyi hoş karşılamaz. O eser ve hadis hukukçularındandır.⁸⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki; İslâm âlimleri içtihadlarında Kur’an ve Sahih hadisi kaynak olarak kullanmışlar. Eğer bu iki nassda bir hüküm yoksa sahabînin kavline müracaat etmişlerdir. Bu özellik ehl-i rey ve ehl-i hadis için geçerlidir. Bundan sonraki başlık altında bu konuya da geniş yer vererek, İbrahim Neha’î’nin Kûfe ekolündeki yeri ve bu ekolün hadis anlayışı üzerinde duracağız.

⁸³ Kevserî, Nasbu’r-Râyenin Mukaddimesi, I, 20.

⁸⁴ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife’nin Hadisçiliği, 42.

⁸⁵ Zeydan, İslâm Hukukuna Giriş, (Terc. Ali Şafak), 214.

2. İBRAHİM NEHA'Î'NİN KÛFE EKOLÜNDEKİ YERİ

İbrahim Neha'î'nin Kûfe Ekolündeki yerine geçmeden önce onu yetiştiren ashab ve tabînin bu ekoldeki yerini bilmek gerekir. İbrahim Neha'î'ye kadar devam edecek olan Kûfe ekolünün, Sahabî temsilcisi Abdullah İbn Mes'ûd'dur. Hz. Ömer ve Hz. Ali de bu ekolde müessir olmuşlardır. Fakat Hz. Ömer ve Hz. Ali hilafetle uğraştıkları için İbn Mes'ûd kadar tesirleri olamamıştır.

Hz. Ali'nin Kûfe ekolüne tesiri, halifeliğinde hilafet merkezini buraya taşımasında ve Kûfe'de bulunduğu kısa süre içerisinde olmuştur. Hz. Ömer'in Kûfe ekolüne tesiri ise İbn Mes'ûd vasıtasıyla olmuştur. Hz. Ömer, halife olunca İbn Mes'ûd'u, değişik kültürlere, farklı yaşayış ve değerlere sahip bulunan insanların yaşadığı Kûfe'ye; müfti ve eğitim-öğretim hizmetlerini yürütmek üzere öğretmen olarak görevlendirmiştir.¹ İbn Mes'ûd da Hz. Ömer için "Ömer'in ilmi terazinin bir gözüne, yeryüzündeki bütün insanların ilmi de diğer gözüne konmuş olsa Ömer'in ilmi ağır gelirdi".² Yine İbn Mes'ûd Hz. Ömer için; "Öyle zannediyoruz ki Ömer, ilmin onda dokuzunu alıp götürmüştür"³ der. İbn Mes'ûd hiç bir meselede Hz. Ömer'e muhalefet etmemiştir. Abdullah kendi görüşünü Hz. Ömer'in görüşü için terkederdi. Bu sebeble, Hz. Ömerin Kûfelilerin üstadı oluşu Abdullah İbn Mes'ûd vasıtasıyla dedik.⁴ İşte Hz. Ali ve Hz. Ömer Kûfe mektebine etkileri bu şekilde olmuştur.

İbn Mes'ûd Kûfe'ye sadece ilim gayesiyle gelmesi, uzun müddet orada kalması, ilmî faaliyetlerin gelişmesiyle ve Kûfe Ekolü'nün kurulmasıyla yakından ilgilidir. Onun yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla Kûfe'de görüşleri yayıldı ve gelişti. Daha sonra Alkame b. Kays ve Esved b. Yezid gibi tabînin büyükleri fikirlerini geliştirdi. İbrahim Neha'î de Alkame ve Esved'den ders alarak Kûfe ekolünü tabîn zamanında kurucusu, daha doğrusu sistem haline

¹ Cerrahoğlu, DİA, Abdullah İbn Mes'ûd mad. I. 117.

² Küçükkalay, Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri, 61.

³ Küçükkalay, a.e., 61.

⁴ Aras, Hammad b. Ebî Süleyman Hayatı ve Fıkhî Görüşleri, 16.

getirmeye başlamasıyla tebartüz etmiştir. Bir fikir vermesi açısından, Kûfe ekolünün ileride temel prensibi olarak da sayılacak olan prensipleri açıklayacak bu arada da İbn Mes'ûd'un temel görüşlerine yer vermek istiyoruz. Böylece İbrahim Neha'î Kûfe ekolündeki gelişimi ne şekilde sağladığını öğrenebiliriz. İbn Mes'ûd, kat'î olarak hadis olduğu bilinmeyen sözlerle hadismiş gibi amel etmektense rey ve kıyasla amel etmeyi tercih ederdi.⁵ Hatta bir meselede reyyle karar verdikten sonra “Bunu reyime istinad ediyorum, doğru ise Allah'ın lütfudur, eğer hata ise bendendir ve şeytandandır”⁶ demiştir. İbn Mes'ûd'dan bir mesele sorulduğu zaman bu hususta bir şey işitmemişse reyine başvururdu. Mesela, kendisinden mehr tesmiye edilmeksizin evlenen fakat duhül vâkî olmadan kocası ölen bir kadının durumu sorulduğu zaman bu soruya “ben bu hususta Resulullahtan hiçbir haber işitmedim”dedi. “Öyleyse reyine ve görüşüne dayan”denilince de “Bu kadına kendi emsalinin mehiri verilecektir diye inanıyorum, ayrıca vâris de olacak ve iddet bekleyecek” demiştir.⁷

Irak'ta rey ve kıyası İbn Mes'ûd'dan başka Hz. Ömer de uygulamış bu hal tabiîn ve etbâuttâbiîne kadar uzanmıştır. Bunları anlattıktan sonra Kûfe Ekolünün temel prensiplerini, Kûfe Ekolünün Hadis anlayışı bölümünde inceleyeceğimizi belirterek İbrahim Neha'î'nin Kûfe Ekolü'ndeki yerine geçmek istiyoruz.

A) İbrahim Neha'î'nin Kûfe Ekolündeki Yeri:

İbrahim Neha'î ve Şa'bi zamanlarında Kûfe Ekolünün fakihî ve müftisi idiler.⁸ İbrahim Neha'î tabiîn neslinden Kûfe mektebinin mümessilidir ve Irak'ın fakihidir.⁹ Bilindiği gibi Kûfe ekolü ehl-i rey olarak adlandırılmıştır. İbrahim Neha'î'nin de reyî istimal etmesi tesadüfî olmuş bir şey değildir. O zamanın şartları ve Kûfe'nin farklı kültürlere sahip olması ve sahih hadislerin az olması gibi şartlardır ki -bu konuyu bir kaç yerde izah ettiğimiz gibi- böyle olmasını

⁵ İbn Kayyim, İ'lamü'l-Muvakki'în, I, 81.

⁶ Ebû Zehra, Ebû Hanife, 93.

⁷ eş-Şeybanî, Kitâbü'l-Âsar, 132.

⁸ Suyûtî, Tabakâtü'l-Huffaz, 36-37; Zehebî, Nübelâ, IV, 521; Afğânî, Kitâbü'l-Âsârın Mukaddimesi, I, 88.

⁹ Yusuf Musa, Fıkhü'l-İslâmî, II, 15; Buharî, Tarihü'l-Kebir, I, 334; İclî, Sikat, 3; Mizzî, Tehzibü'l-Kemâl, II, 237.

zaruri kılmıştır. Yoksa hiç bir müçtehid elinde âyet ve hadisten delil varken reyeye başvurmaz. Çünkü bu kendisi için zor bir iştir. İşte İbrahim Neha'î bu gerekçelerden dolayı reyî sıkça kullanmıştır. Bundan dolayı kendisine “Kûfe ehlinin konuşan lisanı” denmiştir.¹⁰ Kendisi Kûfe ehliyle bütünleşmiş bir şahsiyet olmuş, fetvaları daha sonraki nesil için kabul edilmede tercih sebebi olmuştur. Neha'î, fıkhîta ve fıkıhla ilgili görüşlerinde İbn Mes'ûd'u örnek almıştır. Kendisi, daha sonraki müçtehidlerin içtihadları için sahabeden sonra tabiileri reyde temsil etmiş aynı zamanda fikirleri bir mezhebin kurulması için de ciddi bir malzeme teşkil etmiştir. Medine ise bu işi, Ebû Hureyre'nin damadı meşhur muhaddis Said b. el-Müseyyib temsil etmiş ve o da, bir mezhebin teşekkülünde fikri yönden tercih edilen zat olmuştur. İşte bu yönlerinden dolayı İbrahim Neha'î ve Said b. el-Müseyyib kendilerinden daha çok söz ettirmişlerdir. Çünkü İbrahim Neha'î yörenin ilmî birikimini, ilk nesil sahabî ve tabiîn fetvalarını, Kûfe'nin örfüne kültürünü de katarak daha sonraki nesil için zengin, güvenilir bir rey ortaya çıkarmıştır. O zaman yaşayan çağdaşları da dahil, muhaddisler ve müfessirler de dahil onu işte bu özelliklerinden dolayı zamanın her yönden en âlim kişisi olarak nitelendirmişlerdir. Bu itibarla İbrahim Neha'î zamanın hadis sarrafı, zamanın fakihî ve Kur'an âyetlerindeki zor kelimelerin lügat yönünden açıklamasından dolayı zamanında bu özellikleri ile tebâruz etmiştir. Biz bu konuyu İbrahim Neha'î'nin Hadisçiliği konusunda genişçe ele alacağız.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Irak'ta rey fikhını ilk kuran ve o fikhı geliştiren ve hududlarını çizen ilk fakih İbrahim Neha'îdir.¹¹ İbrahim Neha'î'nin metod ve görüşleri; Hammad b. Ebî Süleyman tarafından geliştirilmiş, gelecekte ehl-i rey olarak kendisinden çokça sözettirecek Hammad'ın talebesi İmam-ı Âzam Ebû Hanife'ye aktarılmış ve Neha'î'nin bir çok görüşü Hanefî mezhebinin kurulmasında etkili olmuştur.¹²

¹⁰ Dehlevî, el-İnsaf, 13; a. mlf, Huccetullah el-Baliğa, I, 51; Ebû Zehra, Ebû Hanife (Terc. O. Keskiöglü), 332-334.

¹¹ Ebû Zehra, Ebû Hanife (Terc. O. Keskiöglü), 263.

¹² Hasan Abdulkadir, Nezzatün Âmmeh, 154.

B) Kûfe Ekolünün Hadis Anlayışı

Kûfe Ekolünün Sahabî temsilcisinden İbrahim Neha'î'ye kadar gelmiş alimlerin hadis anlayışlarının; Kûfe'nin konumuna ve bid'at fırkalarının da burada çıkmasını gözönünde tutarak genel olarak iki başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan birincisi: Hadis rivâyetindeki titizlik, ikincisi hadislerin senediyle birlikte metinlerine de önem vermeleri ve hadisleri umumiyetle mana olarak rivâyetleridir.

Abdullah İbn Mes'ûd'dan İbrahim Neha'î'ye kadar ve daha sonra Kûfe'de yetişmiş âlimlerin bir çoğu hadis tahdisinde titiz davranmışlardır. Değişik vesilelerle de gündeme sıkça getirmeye çalıştığımız konu Irak'ın ve Kûfenin Emevîler dönemindeki ve hatta Hz. Ömer zamanında fethedilmesinden sonra başlayan konumu bizim için önemlidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kûfe'nin fikrî ve kültürel yapısından dolayı burada İslâmiyet'i yaymaya çalışan İslâm büyüklerinin işleri diğer beldelere göre kolay olmamıştır.

Kûfe ekolünün Sahabî temsilcilerinden Hz. Ömer (23/643) hadis rivâyetinde çok titizdi. O İbn Mes'ûd'u Kûfe'ye K. Kerim'i öğretmek için muallim olarak göndermişti. Kendisi, Karaza b. Ka'b (50/670) ve arkadaşlarıyla Kûfe'ye gitmek için yola çıktıkları zaman Hz. Ömer bir müddet onlarla beraber yürüdü. O kafilere şöyle seslendi: "Siz öyle bir beldeye gidiyorsunuz ki, ahalisi - İbn Mes'ûd sayesinde- arı uğultusu gibi Kuran okur. Hadislerle onları meşgul etmeyiniz. Kur'an'ı iyi okuyunuz ve Resulullahtan rivâyeti azaltınız."¹³

Hz. Ömer'in bu ifadesiyle Onun hadis rivâyetine tamamen karşı olduğu anlamı çıkmaz. Aksine bize Kûfe'nin konumu hakkında "Resulullah'tan rivâyeti azaltınız" diyerek bilgi vermektedir. Çünkü Sa'd b. Ebî Vakkas ve diğer valiler Kûfe'deki halkın durumu hakkında bilgi vererek halkın çeşitli kabilelerden meydana geldiğini söylemişler, ancak İbn Mes'ûd sayesinde zamanla düzelme gözlenmiştir. Demek ki Kûfe halkına, önce Kur'an'ı iyice öğretmek ve daha

¹³ Darimî, Sünen, I, 28; İbn Hanbel, el-İlel, I, 632.

sonra da Resulullah'ın hadislerini dikkatli ve titiz bir şekilde rivâyet etmek zaruriydi.

Kûfe Ekolü'nün gerçek Sahabî temsilcisi olan Abdullah İbn Mes'ûd da hadis rivâyetinde titizdi. O hadis rivâyetinde *أَوْ كَمَا قَالَ* denilmesine taraftar bulunuyordu.¹⁴ İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmasına rağmen ve üstün bilgisine rağmen *قَالَ رَسُولُ اللَّهِ* demeyi itiyat edinmemiştir. Alkame b. Kays diyor ki: “Abdullah İbn. Mes'ûd her Perşembe akşamı bize bir konuşma yapardı. Bir defası hariç, onun *قَالَ رَسُولُ اللَّهِ* dediğini duymadım. O bir defasında bu sözü dediği zaman, dayanmakta olduğu bastonun sarsılmakta olduğunu gördüm”¹⁵. Başka bir rivâyette o, hadis rivâyet ederken sararıp titremiş veyahut “Hz. Peygamber (s.a.v)'in dediği gibidir” cümlesini ilave etmiştir.¹⁶

Kûfe Ekolünün tabiîn temsilcisi İbrahim Neha'î aynı titizliği gösterenlerdendi. “Sana Peygamber'den hiç hadis ulaşmadı mı? Bize tahdis etsen” diyen birisine, “Evet ulaştı, ancak ben Ömer dedi, Abdullah dedi, Alkame dedi diyorum. Bu bana daha hafif geliyor” demiştir.¹⁷

Burada Abdullah İbn Mes'ûd'un hadis tahdisindeki titizliğiyle ilgili, İbrahim Neha'î'nin bu sözünü zikrettikten sonra bir kavlini zikretmek istiyoruz. Abdullah İbn Mes'ûd'un talebesi Amr b. Meymûn (75/694) diyor ki “Abdullah İbn Mes'ûd'a bir sene kadar gidip-geldim. Bu müddet zarfında *قَالَ رَسُولُ اللَّهِ* demedi.¹⁸ Ancak bir gün hadis rivâyet ederken, ağzından aynı ibare çıkıverince çok üzüldü. Alnından ter boşaldığını gördüm. Sonra, “İnşallah ya bundan biraz fazla veya buna yakın, ya da noksan” diye ilâve etti.¹⁹ Kûfe Ekolünün muhaddislerinden Şa'bi (104/722) de hadis rivâyetinde titizdi. Mesela Şa'bi rivâyet ettiği bir hadisin Resulullah'a ref' edilip-edilmeyeceğini soran birisine “Resulullah'ın dışındaki

¹⁴ İbnu's-Salah, Ulumü'l-Hadis, 191-192.

¹⁵ İbn Sa'd, Tabakât, III 156-157.

¹⁶ Darimî, Sünen, I, 83-84; Dehlevî, Huccetullah, I, 303; a.mlf, el-İnsaf, 6.

¹⁷ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 272; Dehlevî, el-İnsaf, 7.

¹⁸ İbn Sa'd, a.e, III, 156; Zehebî, Nübelâ, I, 353.

¹⁹ İbn Sa'd, a.e, III, 156.

birisine ref' etmek bize daha hoş geliyor. Şâyet hadiste noksanlık veya fazlalık varsa bu, Peygamber (s.a.v)'in dışındaki birisine yüklenmiş-olur"²⁰ demektedir.

Bu ekol, o zamanlar din namına yalan söylemeye başladığından dolayı, hadis rivâyetinde titiz ve ihtiyatlıydı. Hz. Ali'nin râvilere yemin ettirmesi, İbn Mes'ûd'un Hadis rivâyet ederken sararıp titremesi,²¹ Şa'bi'ye sorulduğu zaman genellikle "bilmiyorum" demesi,²² İbrahim Neha'î'nin "konuşmamam, konuşmamdan daha hayırlıdır, çünkü ben kötü bir zaman olan fitnenin zuhur ettiğinde fakih oldum" demeleri²³ gösteriyor ki, o zamanlar Hz. Ömer'in Karaza b. Ka'b ve arkadaşlarına Kûfe'ye giderken yaptığı nasihat olan "Resulullah'tan rivâyeti azaltınız" sözünü bir nevi tefsir etmekteydi. O zamanların âlimlerinin duydukları her rivâyeti, rivâyet etmekten çekinmeleri ve sıkı bir araştırmaya tabi tutmaları zaruriydi. Çünkü Kûfe âdete hadis vad'ının (uydurmanın) merkeziydi. Bundan dolayıdır ki İmam-ı Malik, "Kûfe'nin âdeta bir hadis darphanesi olduğunu söylemektedir".²⁴ Meşhur muhaddis Şa'bi ise; "hadis bilmeseydim hamam yakıcısı olurum" demiş, başka bir ifadesinde ise "hadisin beni cehenneme sokmasından daha çok korktuğum bir şey yoktur"²⁵ diyerek âdeta Kûfe Ekolündeki âlimlerin niçin az hadis rivâyet ettiğini ve hadisteki titizliklerinin hangi düzeyde olduğunu göstermesi için mânidardır.

İslâm tarihinde isnad tatbikine hadis uydurmadan sonra daha çok önem verildiği bilinmektedir. Muhammed b. Sîrîn (110/727)'in "Önceleri isnaddan sorulmazdı. Fitne zuhur ettiği zaman adamlarınızı (ravilerinizi) söyleyin bakalım dediler. Bakılır, eğer raviler ehl-i sünnetten ise alınır, ehl-i bid'attan ise rivâyetleri terkedilir"²⁶ dediği meşhurdur.

Tahânevî, hadis rivâyetini ikiye ayırmıştır. Birincisinin, isnad zinciriyle râvilerinin isimlerinin zikredilmeleriyle Hz. Peygamber'e ulaştırılan rivâyet türü,

²⁰ Zehebî, Nübelâ, IV, 307; Darimî, Sünen, I, 82.

²¹ Darimî, Sünen, I, 83-84; İbn Kayyım, İ'lamü'l Muvakki'în, O, 14-22.

²² Zehebî, Nübelâ, IV, 301.

²³ Darimî, Sünen, I, 82-87.

²⁴ A. Emin, Duhâ-İslâm, II, 152.

²⁵ Zehebî, Tezkirâtü'l-Huffaz, I, 197.

²⁶ Müslim, Mukaddime, 5 vd.

diğeri ise rivâyetlerden istinbat yapıldıktan sonra çıkartılan hükmün haberi şeklindeki rivâyet olduğunu bildirmiş ve bu yönden de Kûfe Ekolüne mensup âlimlerin rivâyetlerinin çok olabileceğini söylemektedir. Dehlevî bu ikinci tür rivâyette, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini müşahede eden sahabenin, bunlardan istinbat ettikleri hükmü “şu vaciptir, bu caizdir” diyerek belirttiklerini ve bu tür rivâyetin önde gelenlerinin, Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd ve İbn Abbas olduklarını belirtmektedir.²⁷

İbrahim Neha'î, hadisleri mânâ ile rivâyet ederdi.²⁸ İbn Avn'dan gelen rivâyete göre Şa'bi, hadisleri mânâ ile tahdis ederdi.²⁹ Bu rivâyetlerden dolayı o dönemde isnaddan ziyade hadislerin manasına dikkat ediliyor ve ondan çıkartılan hüküm rivâyet ediliyordu. Kûfe ekolüne mensub âlimler, Kûfe'de sahih hadisin az oluşu ve neticeye bağlanması gereken fikhî konuların çok olması dolayısıyla de reye önem vermek zorunda kalmışlardır. Bu husus Irak'ta rey fikhının yaygınlaşmasına sebep olmuştur.³⁰ İşte Kûfe Ekolüne mensub âlimler sahih hadisi rivâyet edebilmek için hadisin sadece isnadına değil, o zaman sapık mezheplerin fikirlerinden de İslamiyeti korumak için Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun olan metinleri değerlendirmişler ve bu iki nassa aykırı olan rivâyetleri almamışlardır. Çünkü sünnet, kesinlikle Kur'an'a ters düşmez ve Onun açıklayıcısıdır.

Kûfe ekolüne mensup âlimler gerçekten de doğru bir usulle sahih hadislerle, sapık mezheplerin fikirlerini ayıklama yoluna gitmişlerdir. Böylece İslâm'ı, sapık mezheplerin tehacümünden korumuşlardır. İbrahim Neha'î daha o zamanlar bu işin farkına varmış ve hadislerin sadece rivâyetle değil mana ile de değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü bazı sapık fikirli ve ehl-i bid'attan olan kişiler kendi batıl mezhebinin fikrini desteklemek için hadis uydurmuşlardır. İbrahim Neha'î bunun için “Rivâyetsiz rey, reysiz rivâyet sağlam

²⁷ Dehlevî, Huccetullahu'l-Baliğa, I, 104-105.

²⁸ İbn Sa'd, a.e., VI, 272.

²⁹ İbn Sa'd, a.e., VI, 250.

³⁰ Küçükkalay, İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri, 63.

olmaz, müstakim olmaz”³¹ diyerek Kûfe ekolünün hadis anlayışını bir nebze özetlemiştir.

İşte bu titizlik sayesinde her kişiden hadis alınmamış, akla mantığa uymayan hadisleri zayıf kabul etmişler, hadisleri ezberleyerek muhafaza etmişler ve bundan dolayı aralarında hadis az dolaşmıştır. Yoksa buradaki âlimler hadis tahdisine karşı değillerdir.

Kûfe ekolünün hadis anlayışını belirtirken, Medine ekolüyle aralarındaki farkı bir kaç maddede özetliyerek konunun daha iyi açıklanacağı kanaatindeyiz. Bu iki medresenin fark ve hususiyetlerini şöyle özetleyebiliriz:

a) Bu medreseler bir âlimin mezhebine bağlılık veya prensip farklılığından dolayı çıkmamış; yer, memleket, hoca farkına bağlı olarak meydana çıkmıştır. Bu medreseler kendi hocalarını diğerlerinden üstün görürler. Medineliler İbn Müseyyib ve Mâlik’i; Kûfeliler İbrahim Neha’î’yi tercih ederler.³²

b) Hadis’i delil alma ve tatbik etme bakımından bu iki medrese arasında fark yoktur. İmam-ı Şafii, haber-i vâhidle amel eden Kûfelilerin ismini kitabında zikretmiş ve “Kûfelilerden sahih hadisi reddeden bir kişi dahi bilmiyorum”³³ diyerek Kûfelilerin hadise karşı olmadığını belirtir.

Hadisin tatbîki alanını ifade eden “Sünnet” Kûfelilerce sadece Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olursa muteberdir. Medineliler ise sünneti “ehl-i Medine’nin” tatbikatına teşmil etmişlerdir.³⁴

c) Kûfeliler, muhitleri gereği reye daha çok önem vermişler ve nasslarda o konu ile ilgili açık bir delil olmadığı zaman da daha çok akıl, örf ve maslahat gibi prensiplere dayanmışlar. Bunda Kûfe’de sahih hadisin az oluşu büyük etken olmuştur. Medine de ise ashabın, Kûfe’ye nisbetle daha çok olması orada hadis ve eserin daha çok olmasından dolayı sorulara daha çok eserle cevap vermeleri

³¹ İsfahani, Hilye, IV, 255.

³² Şafii; Ümm, VII, 277.

³³ Şafii, İhtilâfu’l-Hadis, 24 vd.

³⁴ Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, 106.

iki medrese arasında farkın oluşmasını sağlamıştır.³⁵ Ayrıca Kûfe medresesi, bir taraftan Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'an tutumları -ki konumuzun başında zikretmiştiğ- diğer taraftan da îtikâdî ve siyasî mezheplerin te'siriyle hadis uydurma hareketinin başlaması sebebiyle Resulullah (s.a.v.)'e nisbet edilen "merfu hadis rivâyetinden çekiniyorlardı.

Kûfe Ekolüne mensup âlimler genellikle fakih sahabelerden rivâyette bulunmuşlardır. Hatta İbrahim Neha'î, Ebû Hureyre fakih değildir" sözünden dolayı Zehebî tarafından tenkit edilmiştir. Daha sonra Hanefî mezhebine mensub olan âlimler de genellikle rivâyetlerini fakih olan ravilerden yapmışlar ve bu rivâyetleri görüşlerine mesned kabul etmişlerdir. Bu konuyu genişçe "İbrahim Neha'î'nin tenkid edildiği hususlar" başlığı altında zikredeceğiz. Biz bu konuyu Ebû Hanife ile Evzaî (157/774) arasındaki meşhur konuşmayı zikrederek bitirmek istiyoruz:

Ebû Hanife ile Evzaî Mekke'de buluşmuşlar. Evzaî, Ebû Hanife'ye der ki: "Siz rükûa varırken ve rükûdan doğrulurken ellerinizi neden kaldırmıyorsunuz? Ebû Hanife bu soruya "Çünkü bu hususta Resulullah'tan bir şey varit olmuş değil de ondan" cevabını verir. Evzaî "Nasıl olur, Zührî (124/741), Sâlimden(106/725), o da babasından, babası da Hz. Peygamber'den rivâyete göre "Resulullah namaza başlarken, rükûa eğilirken ve kalkarken ellerini kaldırırdı" mukabelesinde bulundu. Ebû Hanife, "Hammad, İbrahim Neha'î'den, İbrahim, Alkame'den ve Esved'den ve onlar da İbn Mes'ûd'dan rivâyet ettiklerine göre Resulullah ancak namaza başlarken ellerini kaldırır ve bir daha bunu tekrarlamazdı" cevabını verdi. Bunun üzerine Evzaî "Ey Ebû Hanife, ben sana Zührî, Sâlim ve babasından gelen rivâyetten bahsediyorum, sen ise Hammad ve İbrahim'in rivâ-yetlerini ileri sürüyorsun" deyince Ebû Hanife "Hammad Zührî'den, İbrahim Sâlim'den, Alkame ise -her ne kadar Sahabî değilse de- fıkıh yönünden aşağı kalan kimseler

³⁵ Dehlevî, Huccetullah, I, 312.

değildir. Abdullah İbn Mes'ûd ise artık biliyorsun kim olduğunu” dedi. Bunun üzerine Evzaî hiçbir şey söylemeden ayrılp gitti.³⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Kûfe ekolüne mensub olan sahabî ve tabiîn âlimleri hadis rivâyetindeki titiz davranmaları tesadüfî değil, bilakis onların zamanında gerekli ve zaruri idi. Bu ekole mensub olan kişiler hadis rivâyetine de kesinlikle karşı çıkmamışlar, aynı zamanda sahih hadisleri korumak için aktif rol oynamışlar ve bu sayede hadisler ehl-i bid'atın sözleriyle karıştırılmamış ve günümüze kadar gelmiştir.

³⁶ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı, 194; Hadisin diğer bir varyantı için bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 207.

3. İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

İbrahim Neha'î'nin hadis ilmindeki yerini bilmek için, onun ilim çevresini, sahabî kavline karşı tutumunu, ilim aldığı hocalarını ve kendisinden rivâyette bulunanları bilmemiz gerekmektedir. Şimdi bunları sırasıyla tanıtmaya çalışacağız.

A) İbrahim Neha'î'nin İlim Çevresi.

Neha'î'nin Kûfe'de yetiştiğini biliyoruz. Kûfe'nin; ekonomik, kültürel, beşerî yapısını anlatmıştık. Bunların yanı sıra bizi ilgilendiren diğer önemli konu İbrahim Neha'î'yi yetiştiren Kûfe'nin ilmî yapısıdır. Burada geniş bir ilmî muhit vardı. Dört halife döneminde İslâm ülkesinin genişlemesiyle birlikte sahabîler İslâmı; tebliğ, eğitim-öğretim, cihâd gibi ulvî amaçlarla çeşitli bölgelerde yaymak için bir çok bölgeye gitmişlerdir. Gittikleri yerlerde Resulullah'tan aldığı terbiye ve ilmi yayararak etraflarında geniş bir ilim halkaları olmuştur. Hz. Ömer, Irak'ın fethedilmesinin ardından kurulan Kûfe şehrine fasih Arapçayı konuşan kabileler yerleştirmiş, bölge halkına da Kur'an'ı ve dini bilgileri öğretmek üzere de muallim olarak İbn Mes'ûd'u göndermiştir.

Kûfe'de İbn Mes'ûd'dan başka, Sa'id b. Ebî Vakkas, Huzeyfe, Ammar b. Yâsir, Selman, Ebû Musa el-Eşarî gibi mümtaz sahabîler de bulunmuşlar ve buradaki ilmî gelişmelerde bu seçkin sahabîlerin katkısı olmuştur. Sa'd b. Ebi Vakkas Kûfe'yi idare etti.¹ Bu zatlar Kûfe'de vali olarak kaldıklarından ilmî gelişmelere sadece yön vererek İbn Mes'ûd kadar hoca- talebe münasebetini kuracak zemin ve zaman bulamamışlardır. Biz burada Kûfe'ye gelen sahabîlerin isimlerini sayamayız, çünkü çoktur. İbn Sa'd, 70 kişi Bedir ashabının. 300 kişi de beyat-ı rıdvandaki sahabîlerin Kûfe'ye geldiğini söylemektedir.² O, aynı zamanda Kûfe'ye gelen 150 sahabîyi tanıtarak eserinde genişçe yer vermektedir.³

¹ Belâzuri, Fütûhü'l-Büldân, 278

² İbn Sa'd, Tabakât VI,9

³ İbn Sa'd a.e. VI,5 vd.

İşte, İbrahim Neha'î'nin Kûfe'de bu kadar çok ve mümtaz sahabîlerin ilmî mirası kendisi için önemli bir ilmî çevreyi oluşturmuştur.

Daha sonra sahabîlerin yetiştirdiği ikinci hayırlı nesil olan tabiîn âlimleri kendisi için önemli bir ilmî çevre olmuştur. Gerçekten de ilk dönem tabiîn Neha'î'nin ilim çevresini oluştururlar. Özellikle Kûfe'de yetişen, Alkame b.Kays Neha'î, Mesruk b. el-Ecda' el-Hemadanî bunlardandır.⁴

Amr b. Şurahbil eş-Şa'bi, Esved b. Yezid, Alkame b. Kays b. Neha'î⁵ Şureyh b.Haris el Kindî el-Kâdî⁶, Abdurrahman b. Ebî Leyla⁷, Süleyman b. Rebia gibi kırka yakın kişi İbrahim Neha'î'nin ders aldığı kişilerdir. Tefsir, Hadis, Kıraat, Fıkıh derslerini yukarıda ismini saydığımız kibar-ı tabiînin ilk döneminde yaşamış zatlardan alan İbrahim Neha'î'nin, amcası ve dayısı olan Alkame ve Esved, onun yetişmesinde ve özellikle de İbn Mes'ûd'dan gelen ilmî birikimi kendisine aktarmasında bu iki şahıs etkili olmuşlardır. İbrahim Neha'î'nin üçüncü önemli hocası Mesruk'tur. Bu zat da diğer iki akrabası gibi Yemen'den Kûfe'ye gelmiştir. Bu zatlar, Kûfede ehl-i rey olarak anılırlar, yani ehl-i reyi oluşturan âlimlerdendir. İbrahim Neha'î'nin hocaları olan bu zatlar, Rasulullah tarafından Yemen'e gönderilen Muaz b. Cebel'den ilim almışlardır. Dolayısıyla İbrahim Neha'î, hocaları vasıtasıyla Muaz b. Cebel'in ilmini de almış ve rey ehli olarak anılmasında önemli paya sahip olmuştur.⁸

Bir âlimin yetişmesinde ve ilmî çevresini oluşturması hususunda şüphesiz hocaların büyük fonksiyonu vardır. Ancak, sadece bir âlimin yetişmesindeki ilmî çevreyi âlimlerle sınırlandıramayız. Yörenin kültürel, beşerî vb. gibi kaynakları da ilmî çevreyi teşkil eder. Bundan dolayıdır ki, Kûfe'de yetişen İbrahim Neha'î, buradaki felsefeden, riyaziyattan, tabiiyattan, hesaptan ve filolog ve gramercilerin⁹ eserlerinden istifade etmiştir. İşte, eski medeniyetlerden kalma

⁴ İbn Sa'd, a.e, VI, 76-84.

⁵ İbn Sa'd, a.e, VI,70-75.

⁶ İbn Sa'd a.e, VI, 131-145.

⁷ İbn Sa'd, a.e, VI, 109-113.

⁸ A.Emin. Duha'l İslâm, II, 180-181.

⁹ Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Terc. M. Fuad Köprülü), 29.

büyük bir ilmî servet İbrahim Neha'î için ayrı bir ilim kaynağı olmuştur. Kûfe'nin Hire yakınlarında kurulmuş olması, Arapların en fazla fikrî hayatının Hire'de şekillenmesi, Kûfe ve Hire'de yaşayan âlimlerin bu iki merkezin ilmî gelişmelerinden faydalanma imkânını sağlamıştır.¹⁰ Bunun yanı sıra Yemen'de Ma'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Yemen kökenli kabilelerin Irak'a ve Kûfe'ye gelip medeniyetlerini burada yaymaları da İbrahim Neha'î için ilmî bir çevre teşkil etmektedir. Bu saydıklarımızdan başka mevâlilerin çalışması sonucu ortaya çıkan ilmî atmosfer de İbrahim Neha'î için ilmî bir çevredir. Çünkü bu şahsiyetler hayatlarını ilimle geçirmişler ve siyasetle hiç bir ilgileri olmamıştır. Mesela, Haccac tarafından şehid edilen Kûfe'nin fakihlerinden Said b.Cübeyr (95/713) bunlardandır.¹¹

Kûfe'de yaşayan kıraat âlimleri de mevâlidedir. İbrahim Neha'î'nin Asım'dan kıraat öğrendiği nakledilir. Meşhur kıraat âlimi Âsım, Tabiînden olup h. 45'de doğup h. 127 yılında vefat etmiştir. Kıraatı, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Zeyd b. Sabit, Übeyy b. Ka'b ve Hz. Abdullah İbn Mesûd kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşır.¹² Bu zattan başka Kûfe'de Hamza b. Habib ez-Ziyad (156/773)¹³, Ali b. Hamza el-Kisâi (189/805)¹⁴ gibi kıraat âlimleri yetişmiş ve bu zatlar kıraat-ı aşere dediğimiz kıraat âlimlerinden üçünü teşkil eder. İşte İbrahim Neha'î gerek hocalarından aldığı, gerekse çevreden aldığı ilimle yetişerek zamanın âlimi olmuştur.

Bu konuyu böylece özetledikten sonra İbrahim Neha'î'nin Sahabî kavli ve tatbikatı hakkındaki sözlerine yer vereceğiz.

B) Sahabî Kavli ve Tatbikatı Karşısındaki Tutumu

İbrahim Neha'î Kur'an ve sahih sünnetten sonra sahabî kavlini de bağlayıcı olarak görür. Kendisi, en hayırlı neslin sahabî olmasından dolayı bu

¹⁰ Corci, İslâm Medeniyet Tarihi II, 21.

¹¹ Miquel, İslâm Medeniyeti Tarihi (Terc. Hasan Menteş), I, 49.

¹² İbn Hallikan, Vefayât, III, 9; Zirikli, A'lâm, III, 12.

¹³ İbn Hallikan, a.e., II, 216.

¹⁴ İbn Hallikan, a.e., III, 295.

zevatın kavillerini hüccet olarak alır ve fetvalarını da kullanırdı. Fakat İbrahim Neha'î genellikle fakih olan sahabîlerden nakillerde bulunurdu. Çünkü onların kavillerini ve fetvalarını kendi fetvalarına mesned teşkil ederdi. Umumiyetle Abdullah İbn Mesûd ve Hz. Ömer'in kavillerini ihtiyar ederdi. İbrahim Neha'î genellikle sahabîlerin isimlerini verir, aldığı kavlin hangi sahabîye ait olduğunu belirtirdi, bazen de sahabînin ismini vermezdi. Bu hususta Dehlevî şöyle der: Said b. Müseyyib Medine Fakihin'in dilidir. İbn Museyyib Hz. Ömer'in fetvalarını ve Ebû Hureyre'nin hadislerini ezberliyordu. İbrahim Neha'î ise Kûfe fakihlerinin lisanıdır. İbn Müseyyib ve İbrahim Neha'î fetva verecekleri zaman selefleri olan sahabînin kavillerine ya serahaten veya imâen âtıfta bulunurdu.¹⁵

Eğer birçok sahabînin fikri olan kavilleri, vereceği fetvada birleşirse onların isimlerini verdikten sonra kendi reyini açıklar. Mesela; Alkame'den, İbrahim Neha'î'den ve A'meş'ten gelen bir rivâyete göre: "Bir av vurulduktan sonra o avdan bir uzuv ayrılırsa ayrılan uzuv bırakılır ve diğer taraf yenir."¹⁶ Bu rivâyetin içinde kendisi de olmasına rağmen kendi reyini şöyle belirtir: "Eğer vurulan avın bacağı ve kolu düşerse bunlar yenmez, gövdesi yenir"¹⁷ diyerek görüşünü belirtir.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Buharî (256/870) İbrahim Neha'î'nin bu rivâyetlerini ve reylerini zikreder.¹⁸ İbrahim Neha'î sahabînin bir çoğuna nisbet ettiği kavilleri çoktur. Fakat bu sahabîlerin isimlerini, çok olduğu için vermez. Sadece "Onlar bunu kerih görüyorlar" veya "Onlar bu hususta şöyle diyorlar" gibi ifadeleri kullanır. Bu hususta Cessas şöyle der: "İbrahim Neha'î, sahabînin kavlini kullanmak istediği zaman "onlar bunu kerih görüyorlar," "onlar bu hususta şöyle diyorlar" der. Bu onun sahabî kavline tabi olduğu anlamına gelmektedir.¹⁹

¹⁵ Dehlevî, el-İnsaf, 18, a. mlf., Huccetullahu'l-Bâliğa, I, 115.

¹⁶ İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, XII, 23; İbn Ebî Şeybe, Musannef, I,267.

¹⁷ İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 267.

¹⁸ Buharî, Büyu' 14,13; Et'ime 23; Eşribe 8; Daha geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 267; Abdürrezzak, Musannef, IV, 463; Şeybânî, Âsar, 139.

¹⁹ Cessas, Ahkâmü'l Kur'an, III, 322.

Neha'î'nin bu uygulamasına bir örnek verelim: O şöyle der. "Onlar (Sahabîler) Hıristiyanlarla ve Yahudilerle beraber yemek yemeyi kerih görürlerdi."²⁰

"Onlar (sahabîler), bir yere dayanarak veya yemek adabına uymayacak şekilde yemek yemeyi kerih görürlerdi."²¹ "Onlar (sahabîler), namazda sağa-sola meylederek namaz kılmayı da kerih görürlerdi."²²

Fakat Neha'î, Hz. Ömer'den ve Hz. İbn Mes'ûd'dan gelen kavilleri fetvasında kullanacaksa "O ikisi dedi" diye zikreder. Biz onun bu ifadesiyle bu kavillerin Hz. Ömer ve Hz. İbn Mes'ûd'dan geldiğini anlamış oluyoruz. Genellikle fetva vereceği konuda başka sahabîlerden aynı görüş ve bu iki sahabî'den de aynı görüş gelecek olsa o zaman Hz. İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'in kavillerini tercih eder. Eğer fetva vereceği konuda gelen rivâyetlerde Hz. Ömer ve İbn Mes'ud ihtilaf etmişlerse İbn Mes'ûd'un kavlini tercih ederdi. Çünkü İbn Mes'ud bütün hayatını ilme vakfetmiş bu hususta çeşitli beldelere gitmiş ve oraların örfünü iyice öğrenmiş olduğundan bu kendisi için tercih sebebi olmuştur.²³ Bu konuda İbrahim Neha'î'nin talebesi A'meş şöyle der: "Neha'î, sahabîlerin kavillerinden İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'in kavli bir konuda birleştiğini tesbit ederse bu iki sahabînin dışında diğer sahabîlerin de aynı konuda kavilleri olsa bile bu iki sahabînin kavline uyardı. Eğer İbn Mes'ud ve Hz. Ömer'in ihtilaf ettiğini tesbit ederse o zaman İbn Mes'ûd'un kavlini ihtiyar ederdi. O, onun için daha eltaf idi."²⁴

Neha'î'nin, İbn Mes'ûd'un kavline ashab içinde ayrı bir değer verdiği anlaşılmaktadır. Bu te'sir amcası ve dayısı olan Esved b. Yezid ve Alkame b. Kays'tan gelmekteydi. Çünkü bu iki zat hem fakih hem de Neha'î'nin hocaları ve rivâyet halkasını teşkil ediyorlardı.

²⁰ Abdürrezzak, Musannef, X, 372.

²¹ Şevkani, Neylû'l Evtar, VIII, 169.

²² İbn Ebî Şeybe, Musannef, I, 53.

²³ Kal'âci, Mevsuât, II, 999.

²⁴ İbn Kayyim, İ'lamül Muvakkî'in, I, 17.

O, böyle olmakla birlikte bir müçtehidir, eğer bir konu hakkında sahabî'den bir kavi yoksa Kur'an'a ve Sünnet'e aykırı olmayacak şekilde reyini belirtir.

C) İbrahim Neha'î'nin Hadis Aldığı Hocaları:

Biraz önceki konumuzda Neha'î'nin sahabî'den hadis aldığını ve onların kavillerini kullandığını belirtmiştik. Neha'î ilk devir tabiilerinden hadis almıştır. O, özellikle rivâyetlerini Alkame b. Kays vasıtasıyla İbn Mes'ûd'a dayandırmaktadır. Tirmizi (279/892)'nin Şa'bi ve A'meş kanalıyla rivâyet ettiği bir habere göre A'meş şöyle dedi: "Bir kişi İbn Mes'ûd'dan rivâyette bulundu mu ben o rivâyeti önceden işitmişimdir."²⁵

İbrahim Neha'î, babasından rivâyette bulunmuştur.²⁶ Neha'î'nin en çok rivâyette bulunduğu kişiler şunlardır: "Alkame b. Kays Neha'î, Esved b. Yezid Neha'î, Mesruk b. El-Ecda', Ubeydetü's-Selmanî, Yezid İbn Muâviye Neha'î, Abdurrahman b. Yezid, Şurayh İbnül Haris'tir".²⁷ Genellikle saydığımız bu kibar tabiîn âlimlerinden rivâyetleri olmakla birlikte Zehebî şu tabiilerden de hadis aldığını söylemektedir. Bunlar: "Ebû Şa'sa el-Sehm b. Mincab, Süveyd b. Gafela, Şureyh İbn Erdah, Ebû Ma'mer Abdullah b. Sehbera, Ubeyde b. Nüzayle, Umera b. Umeyr, Ebû Ubeyde b. Abdillâh, Ebû Abdurrahman es-Sülemi, Hammad b. El-Haris'tir."²⁸

D) İbrahim Neha'î'den Rivâyette Bulunanlar

Neha'î'den başta talebeleri olmak üzere, birçok tabiîn alimi rivayette bulunmuşlardır. Çünkü bu zatlar, İbrahim Neha'î'nin rivâyetlerini sağlam olarak biliyorlardı.

Ondan özellikle meşhur talebesi Hammad b. Ebî Süleyman ve el-A'meş rivâyette bulunmuşlardır. Bunların yanısıra ondan; Mansur, Muğire b. Miksem

²⁵ Zehebî. Nübela, IV, 527.

²⁶ Semâni. el-Ensâb. 557.

²⁷ Dımaşki. Ulemâu'l-Hadis, I, 145; Kılıçer, İslâm Fıkhdında Re'y Taraftarları, 34.

²⁸ Zehebî. Nübela, IV, 520; İbn Hibban. Sikât, I. 8.

rivâyette bulunmuştur.²⁹ Neha'î'nin fikhî görüşlerini Hammad b. Ebî Süleyman tarikiyle Ebû Hanife'ye kadar geldiğini daha önce belirtmiştik. Mürsel rivâyetleri ise Hammad b. Ebî Süleyman'la birlikte A'meş ve İbn Avn, Muğire b. Miksem ve Mansur'dan geldiğini görmekteyiz.

Zehebi, bu meşhur tabiîn âlimlerinden başka, İbrahim Neha'î'den bir çok âlimin rivâyette bulunduğunu belirtmiştir. Bunların isimlerini şöyle sıralar: “Hakem b. Uteybe, Amr b. Mürre, Simek İbn Harb, Ebû Ma'şer b. Ziyad b. Küleyb, Ebû Hasin, Osman b. Âsım, Mansur b. Mü'temir, Ubeyde b. Muattib, İbn Habhab, Atâ ibn es-Sâib, Abdurrahman b. Ebi Şa'şa el-Muhâsibî, Abdullah b. Şübrüme, Ali b. Müdrik, Fazıl b. Amr el-Fukaynî, Hişam b. Aizi'l Esedî, Vâsıl b. Hayyan el-Ahdeb, Muhammed b. Halid ez-Zabiy, Yezid b. Ebûzziyad, Ebû Hamza el-Aver Meymun”³⁰

İbrahim Neha'î'nin ilim çevresini; rivâyette bulunduğu âlimleri ve kendisinden rivâyette bulunan âlimleri zikrettikten sonra esas konumuz olan İbrahim Neha'î'nin Hadisçiliği'ni anlatacağız. Fakih olan Neha'î'nin aynı zamanda bir muhaddis olduğunu anlatmaya çalışacağız.

E) İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİSÇİLİĞİ

Kûfe ehl-i rey mektebinin kurucusu olan Neha'î, fakih olmakla beraber hadisten uzak kalamayacağı açıktır. Çünkü fetva verebilmek için Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kaynak olan hadis, fakih tarafından alınması gereklidir. Fikhî malzemenin büyük bir bölümünü Hz. Peygamber'in fiili, kavli, takrirî demek olan hadisler teşkil eder. Bundan dolayı fakihin Hz. Peygamber'in sünnetini çok iyi bilmesi gerekir ki, reyini ona göre belirtsin. İbrahim Neha'î hadisi tahdis eder ve hadisleri fikhî görüşlerine mesned teşkil ederdi.³¹ Neha'î'nin âilesinden bir çok fakih yetişmiştir. Alkame b. Kays Neha'î dayısı, Esved b. Yezid Neha'î amcası idi. Meşhur muhaddis Şa'bi İbrahim Neha'î'nin hadisçiliği hakkında şunları

²⁹ İbn Hibban, Sikât. I. 8.

³⁰ Zehebi, Nübela. IV. 532; İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, I, 177-178; İbn Hibban, Sikât. I. 8-9.

³¹ Kevserî, Nasbu'r-Rayenin Mukaddimesi. I, 34.

söyler: “O, fıkıhla uğraşan bir aileden yetişti. Alkame ve Esved’den fıkıh aldı. Sonra bizimle beraber hadis derslerine katıldı. Hadislerin sahihini alarak ailesinden öğrendiği fıkıhla birleştirdi. Bu özelliğinden dolayı yerini dolduran olmadı ve o hadisin özünü aldı. Yani o güvenilir bir hadis münekkididir.”³²

İbrahim Neha‘î, geniş fikhî anlayış ve hadis bilgisiyle İmam-ı Azam Ebû Hanife’ye hocalık yapabilecek derecede ilmî genişliği olan Hammad b. Ebî Süleyman’ı yetiştirdi. Büyük bir fakih olan Hammad’ın her yönüyle İbrahim Neha‘î’nin te’sirinde kaldığı bilinmektedir. O aşırı derecede İbrahim Neha‘î’ye bağlılığıyla meşhur olmuştur.³³ Nitekim, bir gün İbrahim Neha‘î et alması için Hammad’ı çarşıya gönderdi. Yolda bineği ile giden babası, Hammad’ı elinde sepetle görünce onu bundan menetti ve elindeki sepeti yere attı. Aradan zaman geçip İbrahim Neha‘î vefat ettikten sonra Horasan’dan bir grub hadis ashabı gelerek Hammad’ın babası Müslim b. Yezid’in kapısını çalar. Geceleyin elinde mumla dışarıya çıkan babasına kapıdakiler, “biz seni değil oğlunu istiyoruz” derler. Babası içeriye girerek “ey oğlum, kalk onları karşıla. Şimdi anladım ki o sepet bunları senin ayağına getirdi” der.³⁴

Bu silsileyle Hanefî mezhebinin bir çok görüşü İbrahim Neha‘î’nin reylerine dayanmaktadır. Bunun delilini İbrahim Neha‘î’nin fıkıh ilmindeki yeri başlığı altında ilk devir yazılan musanneflerden tarayarak göstermiştik. Neha‘î’nin “reysiz rivâyet, rivâyetsiz rey tam anlamıyla makbul olmaz”³⁵ sözü kendisinin fikhî görüşleri için mutlaka rivâyete yani Hz. Peygamber’in hadislerine, sahabî kavline ve kibar-ı tabiîn dediğimiz ilk devir tabiîn’in sözlerine ittiba ettiğini göstermektedir. Hanefî mezhebini objektif olarak değerlendiren bir kişi. lafzla özü yani Kur’an ve sünnete muhalif olmayan reyle sahih hadisin birbirine zıt olmaya-
rak kullanıldığını görecektir. Bundan anlaşılıyor ki ne İbrahim Neha‘î ne de İmam-ı Azam Ebû Hanife hadise karşı değiller bütün reylerinde mesnedleri Kur-

³² İsfahani, Hilye, IV, 221; Kevserî; a.e, I, 33.

³³ Ebû Zehra, Ebû Hanife (Ter. O Keskioglu), 321-322.

³⁴ Kevserî, a.e., I, 34.

³⁵ İsfahani, Hilye, IV, 255.

an ve Resulullah'ın sahih hadisleridir. Kûfe, İbrahim Neha'î zamanında fıkıhla beraber hadis ilmi yönünden de canlı bir yerdi. Fakat ehl-i bid'atın uydurma hadis dediğimiz mevzu haberleri de orada dolaşıyordu. Bizim burada Kûfe'deki hadisin canlılığından kastettiğimiz husus ehl-i sünnet âlimlerinin hadisçiliğidir. İbn Sîrîn şöyle der: “Bir gün Kûfe'ye geldim. Orada hadis taleb eden dörtbin kişi ve fakih olan dörtyüz kişi gördüm”³⁶

Anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Kûfe'deki fakihlerden olan İbrahim Neha'î'nin hadislerden uzak kalması mümkün değildir. Bu kısa bilgileri verdikten sonra İbrahim Neha'î'nin hadis ilmindeki özelliklerini bahsedeceğiz.

a) Hadislerin Yazılması Konusundaki Görüşleri:

İbrahim Neha'î, fasiküllerle hadislerin yazılarak mushaflara benzetilmesine karşıydı.³⁷ Aslında İbrahim Neha'î, ilmi yazmayı kerih görürdü. Kendisi benden hiç birşey yazmayın demiştir.³⁸ Bu hususta İbn Avn şöyle der: “İbrahim Neha'î'nin huzuruna girdim. O anda Hammad da “atrafarla” birlikte girdi. İbrahim Neha'î, bunlar nedir? dedi. Hammad, onlar “atrafır” deyince, Neha'î, ben seni bunları yazmaktan men etmemiş miydin?” dedi.³⁹

Aslında İbrahim Neha'î, yazıya güvenip itimad etmenin hadisleri ezberlemeyi ihmale sebep olacağı endişesinden dolayı kendinden hadis yazılmasını yasaklamıştır.⁴⁰

Arzettiğimiz bu hadiseler bize, İbrahim Neha'î'nin tamamen hadislerin yazılmasına karşı olduğu izlenimini vermemektedir. Çünkü A'zami, ondan öğrencisi Katade b. Diâme'nin (117/736) hadis yazdığını, hadislerin yazılmasına karşı olduğu gerekçesinin ise hadislerin ezberlenmesini engelleyeceği endişesinden kaynaklanmış olabileceğini belirtir.⁴¹ Hatta öğrencilerinin hadisleri ezberlemiş olmasından dolayı olsa gerek benden birşey yazmamanızdan

³⁶ Ramehurmuzi, el-Muhaddisu'l-Fâsil, 560.

³⁷ Darimî, Mukaddime, 42; İbn Abdilberr, Camii, I, 67; Hatib, Takyid, 48.

³⁸ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 271.

³⁹ Zehebî, Nübela, V, 232; İbn Sad, a.e., VI, 271.

⁴⁰ İbn Abdilberr, Cami, I, 68.

⁴¹ el-A'zami, Dirasetü'l-Hadis, I, 143.

hoşlanırım demiştir.⁴² Mansur'dan gelen bir rivâyete göre İbrahim Neha'î "atrafı yazmakta bir beis yoktur" der.⁴³

İbrahim Neha'î'nin muasırları da ilk önce bazı sebeplerden dolayı hadislerin yazılmasına karşı olsalar da daha sonra hadisleri bizzat kendileri yazmışlardır. Mesela Said b. Cübeyr (95/714) hadisleri bizzat kendisi yazmıştır. Yolda İbn Ömer ile İbn Abbas'ın arasında giderdim duyduğum hadisleri binitin semerine kaydeder, indiğimde de temize çekerdim" demektedir.⁴⁴

b) Hadis Tahdis Ederken Titiz Olması:

İbrahim Neha'î hadis tahdis ederken çok titiz davranırdı. Çünkü, birinci asırda Şia eliyle başlayan uydurma hareketi bu asrın sonunda ve ikinci asrın başlarında belirmeğe çalışan ve başlayan itikadî ihtilaflarla ve bu ihtilafların sonucunda ortaya çıkan Kur'an ve Sünnet'in çizgisinden çıkan akaid mezhepleriyle süratini artırmış, başlangıçta siyasî mahiyet taşıyan uydurma haberle, birinci asrın sonlarından itibaren çeşitli sapık mezheplerin akaidle alakalı görüşlerini aksettiren haberler de eklenmeğe başlamıştır.⁴⁵ İtikadî, siyasî İslâm düşmanlığı: İrk, belde ve mezhep taassubu, hikayeciler vb. konularda hadis uydurmacılığı başlamış ve hızla gelişme göstermiştir. Bunda Kûfe'nin yapısı büyük bir rol oynamaktadır. Burası çeşitli kavimlerin cemaatlerin yaşadığı eski medeniyetlerin merkezi, Süryanilerin yaşamasiyla da burada felsefe okutulmuştur.

Kûfe, İslâmiyetle tanıştıktan sonra da anlatmaya çalıştığımız karışıklıklardan da faydalanarak burada çeşitli milletler, siyasî firkalar birbirleriyle mücadele etmişler sonuçta da Şia, Havâric, Mü'tezile gibi sapık mezhepler ve gruplar da burada türeyince Kûfe'deki ehl-i sünnet âlimleri hadisleri hem alırken hem de tahdis ederken çok titiz davranmalarını sağlamıştır.

Meşhur Muhaddis Muhammed b. Sîrîn (110/728), isnad hakkında şöyle der: "İlk zamanlar isnaddan sormuyorlardı. Ne zaman fitne zuhur etti; bize

⁴² İbn Sa'd, a.e.VI, 271.

⁴³ Zehebî, Nübela, V, 232.

⁴⁴ Bağdadî, Takyid, 10; İbn Abdilberr, Câmi, I, 72.

⁴⁵ Koçyiğit, Hadis Tarihi, 143.

kendilerinden rivâyet ettiğiniz kimselerin isimlerini söyleyin demeye başladılar. Ehl-i Bid'attan olanlara bakıyorlar ve onların hadislerini terk ediyorlardı".⁴⁶ İbrahim Neha'î'nin de isnad hakkında titiz davrandığını biliyoruz. O şöyle der: "Muhtar es-Sekafi (69/688) zamanında isnad soruldu. Çünkü o günlerde Ali b. Ebi Talib adına çok yalan haber uydurulmuştur". Ebû'l Aliye (90/708), Şa'bi (103/721), İbn Sîrîn (110/728), Zührî (124/741) gibi hicri son I. asrın II. yarısında yaşayan büyük tabiiiler devrinde isnada verilen ehemmiyet, isnad faaliyetinin ne kadar erken başladığını gösterir.⁴⁷ O asırda hadis tahdisinde bir çok âlimin titiz davrandığını müşahade etmekteyiz. Aslında biz bu konuyu Kûfe Ekolünün hadis anlayışı başlığı altında incelemiştik. Ancak yeri gelmişken o konuda naklettiğimiz İbrahim Neha'î'nin bir sözünü konu itibariyle burada zikretmek ihtiyacını duyduk.

Ebû Haşim'den gelen rivâyete göre; Ben İbrahim Neha'î'ye dedim, "Sana Hz. Peygamber'den hiç hadis ulaşmadı mı, bize rivâyet etsen Ey Eba 'İmrân, "evet ulaştı" ancak ben Ömer dedi, İbn Mesûd dedi, Alkame dedi, Esved dedi diyorum bu bana daha hafif geliyor, böyle demem benim daha çok hoşuma gidiyor" demiştir.⁴⁸ Sahabînin hadisler karşısındaki titiz ve temkinli davranışları daha sonraki nesiller tarafından aynen sürdürülmüştür. Mesela Hulefâ-i Râşidin dediğimiz Râşid Halifelerin az hadis rivâyet etmeleri, Hz. Ömer'in Ebû Hureyre'yi çok hadis rivâyet ettiğinden dolayı Devs'e sürerim demesi, Hz. Ali'nin hadis tahdis eden birisine yemin ettirmesi ve sararıp titremesi hadis rivâyetinde titiz olmayı gerektiren hususlardan sadece bir kaçını olmakla beraber bu işin ne kadar da önemli ve ciddi bir hadise olması açısından da manidardır.

Tabiîn döneminde de hadis tahdisi titizdi. Bu dönemde, İbrahim Neha'î'nin yukarıdaki sözünden başka Şa'bi (103/721)de şöyle der: "Selef-i salihin çok hadis rivâyetinden hoşlanmazlardı. Eğer şimdiki aklım olsaydı ancak ehl-i hadis üzerinde icma ettikleri hadisleri rivâyet ederdim"⁴⁹. Neha'î'den

⁴⁶ Müslim, Sahih (Mukaddime), I, 15; İbn Ebî Hatim, Kitâb-ı Cerh ve Ta'dil, I, 28; Bağdadî, Kifaye, 122.

⁴⁷ Polat, Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri, 26-27.

⁴⁸ İbn Sa'd a.e., VI, 272; Dehlevî, Hucetullahu'l-Baliğa, I, 51.

⁴⁹ Zehebî, Tezkirâtü'l-Huffaz, I, 83.

sonraki dönemde de bu titizlik devam etti. Sufyan es-Sevrî (161/777) “ Bana göre hadis kadar korkulacak hiç bir şey yoktur. Allah Teala nezdinde hayrı murad eden kimse için de yine hadis kadar faziletli bir şey yoktur”⁵⁰ demesi hadis rivâyetindeki titizliği için manidardır.

c) Hadiste Sika Olması

İbrahim Neha‘î hadiste sikadır⁵¹. Yani hadiste güvenilir bir kişiydi. Çünkü kendisi Hz. Peygamber’in hadislerine eksiklik ve ziyadeden çok korkardı. Hadisteki bu titizliğinden dolayı zamanında bir çok âlim İbrahim Neha‘î’nin rivâyetlerine güvenmiştir. Meşhur muhaddis A’miş bu hususta şöyle der: “Biz arkadaşlarımızdan bir hadis duyduğumuz zaman İbrahim Neha‘î’ye arz ederdik. Bunu, hadisin sahih olup olmadığını bilmek için yaptık. Ben bizzat hadis ricalinden işittiğim hadisleri İbrahim Neha‘î’ye arz ediyordum”.⁵²

Bunda İbrahim Neha‘î’nin hadis rivâyet ederken çok titiz davranması büyük rol oynamakla birlikte kendisi sika râvilerden başka hiç kimseden hadis rivâyet etmemesi de etkili olmuştur. Bu hususta İmam-ı Şafii şöyle der: “İbrahim Neha‘î ve İbn Sîrîn, Tâvus b. Keysan ancak sika râvilerinden hadis tahdis ederler ve Kimden aldıklarını çok iyi bilirlerdi. Hadis ehlinden bunların rivâyetlerine itimat etmeyen bir kişiyi görmedim”⁵³. Hadis arz etmek, o zamanlar hadiste otorite olan kişilere yapılırdı. Bu da seleften mervi rivâyetlerin sıhhatini ve işittiği hadisin sahihlik derecelerinin ne olduğunu bilmek için sorulurdu ve bu âdet idi. Daha sonraki devirlerde de bu metod devam etmiştir.

Mesela Evzaî (157/724), arkadaşlarından işittikleri hadisleri arz ediyordu. Kendisi şöyle diyor: “Biz bir hadis işittiğimiz zaman arkadaşlarımıza arz ediyorduk. Sanki bir dirhem işlenmemiş parayı sarrafa arz ettikleri gibi. Eğer o hadisin sıhhatinde bir şüphe yoksa ve hadis sahihse biz alıyorduk, eğer sıhhatinde ta'n edilecek bir cerh sebebi varsa o rivâyeti terk ediyorduk”.⁵⁴ İbrahim Neha‘î’nin

⁵⁰ Ramehurmuzî, Muhaddisü'l-Fâsıl, 177.

⁵¹ İclî, Tarihu's-Sikat, 56; Darekutnî, Esmatü't-Tabiîn, I, 53.

⁵² İbn Ebi Hatim, Kitab-ı Cerh ve Ta'dil, II, 17; İsfahanî, Hilye, IV, 220,

⁵³ Acac, es-Sünnetü kable't- Tedvin, 237.

⁵⁴ İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, II, 21.

sika olmasındaki en önemli husus kendisinin her kişiden hadis almamasıdır. Yani hadis tahdisinde çok taharri ederek hadisi alır ve hadis rivâyetinde meşhur olmuş kişilerden tahdiste bulunurdu. Mutmain olmadığı bir rivâyeti kesinlikle rivâyet etmezdi. Çünkü onun bu özelliği hocaları olan Alkame ve Esved'den geliyordu. Onlar da İbn Mes'ûd'dan bu şekilde ders almışlardır. Bu hususta A'meş şöyle diyor: "İşitmediği bir hadisi (haberi) reddetme hususunda ciddi davranan İbrahim Neha'î'den başka birisini müşahade etmedim".⁵⁵

d) Hadiste Sarraf Olması:

İbrahim Neha'î'ye nisbet edilen ve bir çok kaynağın ittifak ederek bize naklettiği Talebesi ve aynı zamanda muhaddis olan A'meş tarafından nakledilen "İbrahim Neha'î hadis sarrafıdır"⁵⁶ sözü üzerinde durmak istiyoruz. İbrahim Neha'î'nin haberdar olduğu bir hadisten A'meş'in haberdar olmaması düşünülemez. Çünkü Neha'î ve A'meş bir hadis işittikleri zaman o hadis üzerinde müzakere ediyorlardı. Neha'î'nin hadisçiliğini bize talebesi A'meş bildirmektedir. Yani hadisçilikteki üstünlüğünü, otoriter olmasını biz A'meş'in rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. Fıkhî yönünü ve görüşlerini de Hammad b. Ebî Süleyman tarafından öğrenmekteyiz. İbrahim Neha'î hadis ilminde yetiştirdiği talebesi A'meş, hocasının hadis sarrafı olduğunu şu sözleriyle belirtiyor. "Neha'î hadiste sarraftır. Ben, Zeyd b. Vehb vb. âlimlerden gelen rivâyetleri işittiğim zaman, bu rivâyetleri İbrahim Neha'î'nin yanında bulurdum"⁵⁷ demektedir. Yine A'meş "Ben işittiğim hadislerin derecelerini öğrenmek için İbrahim Neha'î'ye arz ediyordum" demektedir.⁵⁸

O zamanlar bid'atların çıkmaya başlaması sapık mezheplerin düzmece rivâyetlerinin ortalıkta dolaşmasından dolayı, İslâm âlimleri ve muhaddisler dönemlerinde hadiste otorite olmuş olan kişilere bu rivâyetlerin sıhhatini kalblerinin mutmain olması için soruyorlardı. İşte Neha'î kendisine, hadislerin

⁵⁵ Zehebî, Mîzanül-İ'tidal, I, 75.

⁵⁶ Zehebî, Tezkira, I, 74; Afgânî, Âsar'ın Mukaddimesi, I, 88; Kevserî, Nasbu'r-Râye'nin Mukaddimesi, I, 33; Zehebî, Nübela, IV, 52; İsfahanî, Hilye, IV, 220; Dimaşkî, Ulemâ'ul Hadis, I, 146.

⁵⁷ İbn Ebî Hatim, Kitab-ı Cerh ve Tadil, I, 17.

⁵⁸ İsfahanî, Hilye, IV, 220.

sıhhatinin sorulduğu, arzedildiği kişiydi. A'meş bir kişinin hadiste sarraf olmasının "sağlam görüşlü, tenkit etme selahiyetine hâiz ve salih, fasid rivâyeti birbirinden ayırılmasıyla" bilinebileceğini söylemektedir. Bu özelliklerin de İbrahim Neha'î'de mevcut olduğunu belirtir. Biz de talebeleri ve hadis münekkitleri tarafından İbrahim Neha'î'ye verilen "Hadis Sarrafı" lakabını tetkik edeceğiz.

İbrahim Neha'î'nin sâlim bir düşünce yapısı vardı. Bu objektif düşünce bütün ilmî çalışmalarda gerekir. Çünkü sâlim, sağlam bir düşünce melekesi hadisteki senedi ve metni çok iyi anlamaya yarar ve böyle olunca da sağlam bir görüş ortaya çıkar. Birkaç yerde ehemmiyetine binaen zikrettiğimiz Neha'î'nin "rivâyetsiz rey, reysiz rivâyet müstakim olmaz" sözü bize Neha'î'nin bu düşünce yapısına haiz olduğunu ve rivâyetlerin ve reyin ancak birbirleriyle desteklenmesi gerektiğini, böylece sağlam bir görüş ortaya çıkacağını bildirmektedir. Gerçekten de araştırdığımız zaman, İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerde reyini yani sâlim düşüncesini çok iyi kullandığını ve hadislerin hepsini bir bütün olarak değerlendirdiğini, Hz. Peygamber'in rivâyetlerine vâkıf olduğunu görmekteyiz. Buna bir örnek vermek istiyoruz.

Husayn'dan gelen rivâyete göre o şöyle der: "Ben ve Amr b. Mürre, İbrahim'in huzuruna girdik. Amr dedi ki, "Alkame b. Vâil babasından rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber'in namaza başlarken rükuya varırken ve rükudan kalkarken ellerini kaldırdığını görmüştür."⁵⁹ İbrahim Neha'î bu haber üzerine Hz. Peygamber'in bu günden başka devamlı olarak bu şekilde yaptığını zannetmiyorum. Çünkü böyle bir şey olsaydı İbn Mes'ûd ve ashabı bu rivâyeti bildirirlerdi" der. Hz. Peygamber "Benden gördüğünüz gibi namaz kılın"⁶⁰ hadisi gereğince sahabîlerin hepsinin bu şekilde namaz kılması gerekiyordu. Çünkü birinci nakledilen rivâyet haber-i vâhiddir. İkincisi hadis gereğince de bu haber- vâhid olarak değil mütevâtir veya meşhur olması gerekirken haber-i vahid olarak gelmiştir. Ashab, sadece namaza başlarken ellerini kaldırmış-lardır.⁶¹ Dikka

⁵⁹ Buharî, Ezan 83.

⁶⁰ Buharî, Ezan 18.

⁶¹ Şeybânî, Âsar, I, 129.

edilecek olursa İbrahim Neha'î, haber-i vahid olarak rivâyet edilen bu rivâyeti yani bir çok kişinin görmesi gerekirken bir kişi tarafından rivâyet edilen haber-i vahidi kabul etmemiştir.

İkinci olarak; İbrahim Neha'î'nin ezberinde bir çok rivâyetin olması gerçektende İbrahim Neha'î'de büyük bir ilmî servet ve ezberlediği bir çok hadis ve sahabî kavli vardı. Bu özellik de onun hadiste sarraf olduğuna delildir. Çünkü, A'meş: "Ben İbrahim Neha'î'ye bir hadis arzettiğim zaman o hadisi onun yanında bulurdum"⁶² demektedir. Yani o hadisin senedini metninin yanında bulur ve o hadisle de fikhî görüşlerini desteklediğini müşahade ederim⁶³ demektedir.

e) Hadisleri Mânâ Olarak Rivâyeti:

Meşhur talebelerinden İbn Avn "İbrahim Neha'î hadisleri mana ile rivâyet ederdi"⁶⁴ demektedir. Hadisçiler arasında mana ile rivâyet; münakaşa konusu olmuştur. Hadisleri mana ile rivâyet hadislerin sözlerinde hiç bir değişiklik yapmadan, Hz. Peygamber'in ağzından çıkan harf ve kelimeleri ile nakletme (lafız ile rivâyet) aksine, hadisi ya kısaltarak ya da hadis metnindeki kelimelerin eş anlamlılarını kullanarak, fakat her hâlükarda hadisin asıl manasını bozmadan yapılan rivâyettir.⁶⁵

Muhammed b. Sîrîn, Malik b. Enes gibi bazı imamlar mana ile rivâyete karşı gelmişlerdir. Ancak, ashab arasında Abdullah İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik, Ebûd-derdâ, Hz. Âişe; tabiûn'dan Hasan el-Basrî, İbrahim Neha'î, Şa'bi, Süfyan b. Uyeyne, Yahya b. Said el-Kattân gibi muhaddisler hadislerin "mânâ ile rivâyet" edilmesine cevaz verenler arasındadır.⁶⁶ Büyük bir çoğunluk da hadisin manasını bozmamak şartıyla değişik lafızlarla rivâyet edilmesinde bir beis görmemişlerdir. İmamı Şafi, hadislerin değişik lafızlarla, rivâyetinin câiz olacağı görüşünü ileri sürmüştür. Cabir b. Abdillâh, Huzeyfe'den "Biz çok hadis

⁶² İsfahânî, Hilye, IV, 221; İbn Ebî Hatim, a.e., II, 115.

⁶³ İbn Sa'd, a.e., VI, 271.

⁶⁴ İbn Sa'd, a.e., VI 272.

⁶⁵ Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, 400.

⁶⁶ Bağdadî, el-Kifâye, 188-189.

nakleden kavimiz. Bu sebeble bazen takdim ve tehir ettiğimiz olur”.⁶⁷ dediği nakledilir. İbn Hacer (852/1447) bu konudaki ihtilaflara işaret ederek şöyle der: “Hadisçilerin çoğu mana ile rivâyetin câiz olduğu görüşündedirler. Bu hususta en kıymetli delilleri İslâm şeriatınının yabancı milletler için kendileriyle izahının cevazı üzerindeki ittifaktır. Buna göre dine taalluk eden bir şeyin yabancı dile çevrilmesi câiz olunca, aynı şeyin yine Arapçaya çevrilmesindeki cevaz daha evla olur”.⁶⁸ Bu âlimlere göre mânâ ile rivâyet yalnız hadisi hıfzeden sonra lafızlarını unutan ve sadece manasını hatırdan tutan kişiler için câizdir. Böyle kişiler de hüküm çıkarmak maksadıyla hadisin manen rivâyet etmeleri lazımdır. Fakat sadece lafzı hatırlayan kimseler için câiz değildir.⁶⁹

Mânâ ile rivâyet lügat bilen âlimler için manaya hamledilen lafızları iyice bilen ve bunların delalet ettiği müteradif manaları kullanma gücüne sahip olan âlimler için câizdir. İşte buraya kadar saydığımız özellikler İbrahim Neha‘î’de mevcuttur. Çünkü kendisi hem lügat âlimi hemde lafızların işaret ettiği manalarını bilen bir kimsedir.⁷⁰

f) İbrahim Neha‘î Esahhu’l-Esânid Ricalindendir:

İbrahim Neha‘î “Esahü’l-Esânid” ricalindendir. Çünkü Cerh ve Tadil âlimlerinin çoğu zapt ve adâlet yönünden İbrahim Neha‘î ve Ricalini “Essahü’l-Esânid” zincirinden olduğunu kabul etmişlerdir.

İsnadların en doğrusu , en kuvvetlisi, çok tercih edileni manasına gelen bu tabir, hadislerin kabul şartlarına haiz isnadlar arasında yaptıkları tercihe işaret etmek için kullanılmıştır.⁷¹ Esahhü’l-esânid, en sahih hadislerin senetleri için kullanılır. Zira bir hadisin sıhhat derecesi özellikle onun senedinden kaynaklanır. Hadislerin sıhhat ve zayıflığı hadislerin isnadları itibariyledir. Râvilerin gerek adâlet ve gerekse zabt yönünden birbirinden farklı derecede olmaları isnadların hem sıhhat hem de zayıflık bakımından birbirinden farklı mertebelerde mütalaa

⁶⁷ Suyutî, Tedrib, 312.

⁶⁸ Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, 401.

⁶⁹ İbn Hacer, Nuhbetü’l Fiker Şerhi, 65.

⁷⁰ İbn Salah, Ulumü’l Hadis, 191.

⁷¹ Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, 46.

edilmeleri neticesini doğurmuştur. Bu demektir ki, bazı isnadlar, diğer bazılarına göre daha esahdır. En sahih, sahih isnadlar üzerinde hadis imamları ihtilaf ettikleri için ortaya pek çok çeşitli isnad çıkmıştır.⁷² İşte İbrahim Neha‘î de bazı isnadların diğer isnadlardan esah olan, Esahhü’l-Esânid’in ricalindendir. Bu hususta Yahya b. Main (233/847) şöyle der: “İsnadların en sahihi şudur. A’miş İbrahim Neha‘î’den, o Alkame’den, Alkame de İbn Mes’ûd’dan rivâyet etti diye zikredilen isnadtır.⁷³ Abdurrezzak da bu hususta şu isnadı Esahhü’l-Esânid kabul eder: Sufyan es-Sevrî, Mansur’dan, Onun da İbrahim Neha‘î’den, İbrahim Neha‘î’de Alkame’den, Alkame de, İbn Mes’ûd’dan rivâyet etti diye zikredilen isnadtır.⁷⁴

Ahmed Muhammed Şakir de Esahhü’l-Esânidin İbn Mes’ûd’dan rivâyet edilen isnad olduğunu belirtir ve yukarıdaki iki isnadı “Essahü’l-Esânid” olarak kabul eder.⁷⁵

Yukarıdaki isnadlardan anlaşıldığı gibi İbrahim Neha‘î’nin de içinde bulunduğu isnadlar hadis münekkidleri tarafından en sahih “isnad” olarak kabul edilmiştir. İşte, fakihiğin dışında meşhur bir muhaddis olarak tanıtmaya çalıştığımız İbrahim Neha‘î, yaşadığı Kûfe’deki nazik ortamdan dolayı hadislerde fazlalık noksanlık ve Hz. Peygamberin ifadelerinin dışında bir sözün karışmadığı zamanda Hadisleri, ancak sika dediğimiz zabt ve adâlet yönünden sağlam râvilerden rivâyet etmiş ve bundan dolayı ve adalet yönünden sağlam râvilerden rivâyet etmiş, hadisin özünü almış, hadiste sarraf olarak bilinmiş, tanınmış ve bu yönüyle meşhur olmuş, kendisi hadislerdeki titiz ve dikkatli rivâyet şekliyle kendisinden sonra bir çok âlimi özellikle Ebû Hanife’yi etkilemiştir. İbrahim Neha‘î çok yönlü bir tabiidir. O, hem fıkihta otorite hem hadiste otorite, hem de Kur’an kıraatında kıraat-ı aşere dediğimiz on kıraat imamından üçünü yetiştiren bir kıraat hocasıdır. Bu, böyle olmakla beraber bir çok âlim gibi o da tenkit edilmiştir. Şimdi İbrahim Neha‘î’nin tenkid edildiği noktaları tespit ettiğimiz kadarıyla belirtmeye çalışacağız.

⁷² Hakim, Marifetu Ulûmi’l-Hadis, s. 53.

⁷³ İbn Salah, a.e, 12.

⁷⁴ İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzib, X, 314; Subhi Sâlih, Ulumu-l Hadis ve Mustalahuhu (Terc. M. Yaşar Kandemir), 319.

⁷⁵ Muhammed Şakir, el-Baistü’l-Hasis, 23.

F- İBRAHİM NEHA'Î'NİN HADİSTE TENKİD EDİLDİĞİ YÖNLERİ

Hiç bir âlim hatadan uzak değildir. Çünkü ismet, sadece Allah Teala'ya ve Hz. Peygamber'e has bir özelliktir. Her muhaddis gibi İbrahim Neha'î'de bazı yönleriyle tenkide uğramıştır. Tenkit edilen yönlerini sıralayarak İbrahim Neha'î hakkındaki görüşlere yer vereceğiz. Fakat bundan dolayı İbrahim Neha'î'yi her yönüyle hatalı kabul etmek doğru olmasa gerek. Çünkü böyle bir İslâm âlimini bütün konularda tenkit etmek ilmî objektiflikten uzaktır. Biz tespit edebildiğimiz bu tenkit yönlerini zikrederek açıklamaya çalışacağız.

- a) A'sar'ı Red ve Rivâyetinin Azlığı
- b) Hadisleri Mana ile rivâyet etmesi
- c) Hadislerde irsal yapması
- d) Arapçasının zayıf olması meselesi
- e) Ebû Hureyre hakkında söylediği "fakih değildir" sözü

Hadisleri mana ile rivâyet meselesini hadisçiliği konusunda anlattık; hadislerde irsal yapması konusunu da, mürsel rivâyetleri ve değeri adı altında ayrı bir başlık altında etraflıca anlatacağımızdan tekrar olmaması için bu iki konuyu burada anlatmayacağız. Şimdi diğer üç konuyu sırasıyla inceleyebiliriz.

a) Asar'ı Red Ve Rivâyetinin Azlığı Meselesi

Bilindiği gibi İbrahim Neha'î'nin asrında batıl fırkalar türemiş ve savaşlar olmuştur. Her fırka da kendi mesleğini te'yid için Hz. Peygamber'in lisanından hadis uydurmuşlar ve bazen te'vil ederek o rivâyeti almışlardır. Böylece hadis uydurma faaliyeti İbrahim Neha'î'nin asrında artmış ve insanlar bu tür düzmece ifadelerle değer vermeye çalışmışlardır. İşte Muhaddisler, hadisleri alırken adâlet ve zabt yönünden râvilerin sağlam olanlarından rivâyet etmişler ve bu özellikleri taşımayan râvilerin hadislerini terketmişler. İbn Abbas bu konu hakkında şunları söyler: "Ne zaman ki, insanlar düzmece rivâyetleri rivâyet ettiler, biz de ancak adâlet ve zapt yönünden bizce tanınmış ve meşhurlardan

rivâyet ettik”⁷⁶. Bundan dolayı İbrahim Neha’î tanımadığı kişilerden rivâyeti reddederdi. Ancak mutmain olduğu zapt ve adâlet şartlarına haiz râvilerden rivâyet ederdi. Bundan dolayı A’meş şöyle der: “İbrahim Neha’î’den başka, işitmediği rivâyeti reddeden birisini görmedim.”⁷⁷ Hammad b. Zeyd de şöyle der: “Kûfe’de rivâyet ettiği hadislerin azlığından dolayı â`sârı reddeden İbrahim Neha’î’den daha katısını görmedim.”⁷⁸ Ancak Hammad b. Zeyd’in ifadesindeki “â`sârı reddetmede katıdır” sözü üzerinde durmak gerekir.

Biz biliyoruz ki, İbrahim Neha’î ancak mutmain olduğu râvilerin rivâyetlerini rivâyet ederdi. O, âsârı redde çok katı değildi. Fakat o, “Şöyle olmadı, şöyle oldu, şöyle değildir, iş şöyledir” vb. ifadeleri rivâyet sağlam değilse reddederdi. Neha’î bir rivâyeti reddederken gerekçesini, maksadını ve reddetme yönünü açıklar -eğer rivâyet sağlam değilse- o zaman reddederdi. Şu rivâyeti örnek verebiliriz: “Erkeklerden ilk Müslüman Hz. Ali’dir” rivâyeti kendisine söylendiğinde şöyle der: “Biz biliyoruz ki, erkeklerden ilk müslüman Hz. Ebû Bekr’dir”⁷⁹. Böyle demesi âsârı reddedmesindeki katılığını göstermez. Eğer bu haber uydurmadır dese o zaman katı olur.

Rivâyetinin azlığı konusuna gelince; bu doğrulanmamıştır. Nasıl az olur? Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanife’nin Müsnedindeki 522 hadisten, Ebû Hanife’nin İbrahim Neha’î’den merfu olarak rivâyeti 86’dır. Böyle fazla büyük olmayan bir eserde bu kadar rivâyet olursa, onun rivâyetine azdır diyemeyiz. Biz, İbn Ebî Şeybe’nin, Abdürrezzak’ın, Muhammed Şeybani’nin eserlerini tarayarak Neha’î’nin âsârını ve rivâyette katı olmadığını müşahade ettik. Hammad b. Zeyd’in aynı asırda yaşayan İbrahim Neha’î’ye bu ithamda bulunması gâyet tabiidir. Mesela aynı asırda yaşayan Bedreddün Aynî (855/1451) ile İbn Hacer(852/1447) arasında da bazı tartışmalar olmuştur.⁸⁰ Basralı olan Hammad b.

⁷⁶ Nevevi, Müslim Şerhi, I, 81.

⁷⁷ Zehebî, Mizan, I, 75.

⁷⁸ İbn Hacer, Fethu’l-Bâri, IV, 410.

⁷⁹ Tirmizî, Fedail, 3736 nolu hadis.

⁸⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Talat Sakallı, Hadis Tartışmaları, İbn Hacer, Bedrüddin Aynî, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.

Zeyd ile Kûfî olan Neha'î arasındaki tartışmayı daha doğrusu Hammad b. Zey'din bu ithamını böyle değerlendirmek gerekir.

b) Arapçasının Zayıf Olması Meselesi:

Zehebî şöyle der: “İbrahim Neha'î Arapça'ya hakim değildir. Bazen hata yapardı.”⁸¹

Biz Zehebî'nin bu iddiasına şu maddelerle cevap verebiliriz.

1-İbrahim Neha'î halis bir Araptır. Annesi ve babası da Araptır. Yâni o neseben Araplardan gelmektedir.

2-O ilk asır ricalindedir. O devirdeki âlimler Arapçayı iyi bilmek zorundadırlar. Aksi takdirde kendilerine âlim denmezdi. Aynı zamanda o zamanlarda lügat iyi biliniyordu.

3-İbrahim Neha'î Kur'an'ı çok iyi bilirdi. Hatta kıraatiyle ün yapmış A`meş, Kıra'atı, hocası İbrahim Neha'î'den öğrenmiştir. O zamanın kişileri ancak lügat bilgisi iyi olan birinden Kur'an'ı öğrenirlerdi.

4-Biz biliyoruz ki, İbrahim Neha'î, hadisleri mana olarak rivâyet ederdi. Hadisleri mana ile rivâyet edebilmek için Arapçayı iyi derecede bilmek zaruridir.

5-İlk devir ve daha sonra yazılan eserlerde İbrahim Neha'î'den gelen rivâyetler incelendiğinde hiçbir lügat hatası tesbit edilmiş değildir.⁸²

İşte bu maddelerin sonucunda diyebiliriz ki, İbrahim Neha'î iyi bir lügat âlimidir ve bu yüzden Arapçasının zayıf olması düşünülemez.

c) Ebû Hureyre Hakkında “Fakih Değildir” Sözü:

Yine Zehebî şöyle der: “İbrahim Neha'î, “Ebû Hureyre fakih değildir” sözüyle tenkit edilmiştir.”⁸³ Aslında Hanefî fakihleri de Ebû Hureyre'yi tenkit etmişlerdir. Biz bu tenkidleri değerlendirmeden önce Ebû Hureyre hakkında yapılan tartışmaları zikredecek, Hz. Peygamber'in sahabîlerin, tabînin Ebû

⁸¹ Zehebî, Mizan, I, 75.

⁸² Kal'âci, Muvsuât, I, 189.

⁸³ Zehebî, Mizan, I, 75.

Hureyre'yi tevsikini belirterek genel bir değerlendirme yapacak sonra da bu konu üzerinde duracağız.

Sünnet'e karşı olan çevreler, çok hadis rivâyet edenler (muksirun) başta olmak üzere bir çok sahabî ve tabiînden ileri gelen bazı kişileri tenkit etmişlerdir. Bu metodu kullananlar daha ziyade Ebû Hureyre, İbn Abbas, Enes b. Malik gibi çok hadis rivâyet eden kişileri kendilerine hedef seçmişlerdir. Mesela Ebû Reyeye, Ebû Hureyre'yi çok yemek yiyen, obur özellikle "madîre" çorbasını çok seven kişi olarak söyler.⁸⁴ Ebû Hureyre bunu çok sever, Muaviye ile birlikte yer, namaz vakti gelince de Hz. Ali'nin arkasında namaz kılardı. Bu kendisine sorulunca, Muaviye'nin çorbası daha güzeldi. Bunun için ona şeyhü'l madire denilir.

Bu görüşler tarihe ters düşmektedir. Çünkü , bu zamanda Hz. Ali Irak'ta, buna mukabil Hz. Muaviye ve Hz. Ebû Hureyre de Şam'dadır.⁸⁵ Hz. Ömer Ebû Hureyre'yi vali yapar, sonra valilikten alır ve Ebû Hureyre bundan sonra Medine'den ayrılmamıştır".⁸⁶ Çok hadis rivâyet ettiği için Busre b. Gazven'in yanında hizmetçilik yaptığı ve daha sonra onunla evlendiğini ve şimdi o bana hizmet ediyor" gibi sözlerle tenkit edilmiştir.⁸⁷ Bu gibi tenkitler daha sonra âlimler tarafından araştırılarak öyle olmadığı ve Ebû Hureyre'nin böyle yakıştırmalarla tenkit edildiğini belirtirler.⁸⁸

Bilindiği gibi Ebû Hureyre'nin İslâm'a girişi mensub olduğu Devs kabilesinin reisi et-Tufeyl (13/634) vasıtasıyla olmuştur. Ebû Hureyre, et-Tufeyl b. Amr ed-Devsî'nin kafillesi Hayber vakası esnasında hicret niyetiyle Yemen'den Medineye müteveccihen H. 7 yılında yola çıkmıştı. O artık küfürden kurtulup, necata ermişti ve nihâyet Medine'ye geldi. Daha sonra Hayber'e gitti ve oraya vardıklarında harb devam ediyordu. Bu nedenle onlar bazı kalelerin fethine bizzat

⁸⁴ Ebû Reyeye, Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması, 217-218.

⁸⁵ Ebû Şehbe, Sünnet Müdafası, I, 191.

⁸⁶ İbn Abdilberr, el-İstiâb, VI, 209.

⁸⁷ Ebû Reyeye, a. e., 233.

⁸⁸ İbn Esir, el-Bidaye, VIII, 110.

iştirak ettiler. Nihâyet Ebû Hureyre, kendisinin Hz. Peygamber (s.a.v.)ile üç yıl beraber kaldığını söylüyor.⁸⁹

Hz. Peygamber Ebû Hureyre'yi kendileri tevsik etmişlerdir. O, Ebû Hureyre'nin hadise olan merakını tesbit etmiştir. Hz. Peygamber buna memnun olmuştur. Bu konuyu Ebû Hureyre'nin kendisinden dinleyelim: “Ey Allah'ın Rasulü! Kıyamet günü şefaatinle en mutlu olacak kişi kimdir? dediğimde Resulullah “Ey Ebû Hureyre, hadise olan düşkünlüğünden dolayı hiç bir kimsenin senden önce sormayacağını zaten biliyorum” dedi.⁹⁰ Ashabdan ileri gelenler Ebû Hureyre'yi tevsik etmişlerdir. Bundan başka Hz. Ebû Bekr (13/656), Hz. Abdullah İbn Ömer (73/692), Hz. Ebû Saidi'l Hudri (74/693) gibi ashabdan bir çok kişinin Hz. Ebû Hureyre'yi methettiğini ve ondan hadis rivâyet ettiğini görmekteyiz. Tabînden ileri gelenler de Ebû Hureyre'yi tevsik etmişlerdir. Bir çok tabî'n ondan hadis rivâyet etmişlerdir. Başta Medine'deki yedi fakih olarak isim yapmış olanlardan Ebû Bekr b. Abdirrahman (94/713), Said b. Müseyyib (94/713), Süleyman b. Yesar (107/725), Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe (98/716), Urve b. Zübeyr (97/726) Ebû Hureyre'den hadis rivâyet etmişlerdir.⁹¹ Bu zatların dışında fıkıh, hadis ve tefsirde isim yapmış, Hasanü'l-Basrî (110/728), Tâvus (107/724), Şa'bi (103/721), Amr b. Dinar (126/744), Ebû İdris el-Havlânî (80/700) gibi zatlar Ebû Hureyre'den hadis rivâyet etmişlerdir.⁹²

Bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra konumuzla yakından alakalı olan Hanefî âlimlerinin Ebû Hureyre hakkındaki sözlerine yer vermek istiyoruz. Aslında biz bu konuyu haber-i vâhid hakkındaki görüşleri bölümünde etraflıca inceleyeceğiz. Hanefiler, kural olarak diğer nasların yanında sahih haber-i vâhidlerin kıyasla çatışmayacağını kabul etmişlerdir. Ancak herhangi bir çatışma durumunda haber-i vâhidle mi amel edilecek, yoksa kıyas mı tercih edilecek? Bu konu üzerinde Hanefiler arasında fikir birliği yoktur. Bazıları Dört Halife, Abâdile, Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebû Musa el-Eşarî ve Hz. Aişe gibi fıkıh,

⁸⁹ Zehebî, Nübela, II, 426.

⁹⁰ Buhârî, İlim, 33.

⁹¹ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XII, 263.

⁹² İbn Hacer, a.e., XII, 263 vd.

rey ve ictihadlarıyla meşhur râvilerin rivâyet ettikleri haber-i vâhidleri kıyas tercih ederler.⁹³

Ebû Hureyre (58/677), Enes b. Malik (93/112) gibi Resulullah'tan hadis dinleme şerefine nail olmuş, ancak fıkıh bilgisiyle meşhur olmayan sahabîlerin rivâyet ettiği haber-i vahidler kıyasa uygun olmaları şartıyla kabul edilir. Kıyasa aykırı olanlarla amel edilmez. Bu görüşü kabul edenlerin gerekçesi şudur: Sahih kıyas, Kitap ve Sünnet ile sabit olmuştur. Sahih kıyasa muhalif olan; Kitap, Sünnet ve icmaya da aykırıdır.⁹⁴ Hemen şunu belirtelim ki kıyası, fakih olmayan sahabîlerin rivâyetlerine tercih edenlerin Hanefiler içinde bulunması, onların bu sahabîleri cerh etmeleri veya rivâyetlerini tereddütle karşılamaları anlamına gelmez. Hanefiler, Allah Teala Resulünün bütün Ashabını âdil kabul etmişlerdir. Mesela Hanefî fakihlerinden Serahsi (490/1097), Ebû Hureyre hakkında şunları söyler: “Bazıları bizim Ebû Hureyre hakkında kötü düşündüğümüzü zannederler. Bundan Allah'a sığınırız. O, adâlet, hıfz, zabt bakımından sahabîlerin ileri gelenlerindedir”.⁹⁵

Hanefilerin fakih olmayan râvilerin rivâyetlerinden tereddütlerinin en büyük sebebi, hadislerin mana olarak rivâyetlerinin câiz olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere sahabîler arasında mana ile rivâyet yaygındı. Söz konusu görüşü savunan Hanefî imamlarına göre, eğer râvi fakih olmazsa duyduğu hadisi Rasulullah'ın murat etmediği bir muhteva içinde nakledebilir. Bu da İslâm ahkâmının yanlış esaslar üzerinde kurulmasına yol açabilir.⁹⁶ Biz bu görüşten anlıyoruz ki, Hanefî mezhebine mensub bir kısım âlimlerin⁹⁷ sahabîleri iki guruba ayırdıklarını görmekteyiz.⁹⁸ Birinci grubu teşkil edenler az önce belirttiğimiz fıkıh, rey ve ictihadda maruf olanlar, ikinci grubun içinde ise başta Ebû Hureyre, Enes b.Malik olmak üzere rey ve ictihadda derinleşmeyen, fakih olmayan sahabîler bulunmaktadır. Birinci grubun rivâyet ettiği haber-i vahidler,

⁹³ Toksarı, Delil Olma Yönünden Sünnet, 195, (Naklen; Serahsi, Usul, I, 338.)

⁹⁴ Toksarı , a.e., 195, (Naklen; Serahsi, a.e, I, 341.)

⁹⁵Toksarı , a.e., 196, (Naklen; Serahsi, a.e., I, 341.)

⁹⁶Toksarı , a.e., 196, (Naklen; Serahsi, a.e., I, 341.)

⁹⁷ Toksarı , a.e., 196, (Naklen; Serahsi a.e., 1,342.)

⁹⁸ Toksarı, Delil Olma Yönünden Sünnet, 196.

kıyasa tercih edilmesine karşılık, ikinci gurub bu tür rivâyetleri kıyas karşısında terketmişlerdir.⁹⁹ Dikkat edilecek olursa bu görüşleri söyleyenler, Hanefî mezhebine mensub bir kısım âlimlerin görüşüdür. Yani Hanefî mezhebine mensup âlimlerin çoğu bu görüşte değildir. Mesela, Ebû'l-Hasan el-Kerhî'nin başını çektiği Hanefîlerin büyük çoğunluğu ise, ravisi fakih olsun, olmasın sahih olan her türlü haber-i vâhidin kıyasa tercih edilebileceğini kabul etmişlerdir.¹⁰⁰ Hanefîlerin haber-i vâhidi kıyasa tercih ettiklerine en güzel misal, Ebû Hureyre tarafından rivâyet edilen “unutarak yiyip içenin orucunun bozulacağını” ifade eden haber-i vahidle¹⁰¹ Ebû Hanife ve arkadaşlarının amel etmeleridir. Ebû Hanife, Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadisi kastederek “hadis olmasaydı, kıyasen bozulur” derdim, demiştir.¹⁰²

Ebû Hureyre ashab arasında fetvalariyle meşhurdu.¹⁰³ Bir fakih olarak İbrahim Neha'î'nin bütün sahabî kavillerini bilmesi ve ona göre rey ve içtihadda bulunması gerekir ki sağlam bir içtihad ortaya çıksın. Bundan dolayıdır ki, İbrahim Neha'î, Ebû Hureyre'nin fetvalarını biliyordu. O'nun için Ebû Hureyre'ye “fakih değildir” dememiştir. Ancak biraz önce de bahsettiğimiz gibi bütün hayatını fıkıhla ve içtihadla geçiren sahabîlerin fetvalarına nazaran, Ebû Hureyre'nin fetvalarını daha az almış ve delil olarak kullanmıştır. Böyle olunca, “Ebû Hureyre fakih değildir” anlamına gelmez. Fakat İbrahim Neha'î Ebû Hureyre'den gelen birkaç rivâyeti tesbit ederek bu kavillerin nassların zahirine göre verilmiş bir içtihad olduğunu ve fazla derine inilmediği için istinbatta sağlam olmadığını söyler.

Bu konu hakkında İmam-ı Malik'in Muvatta'ında geçen bir rivâyeti vererek konuyu delillendirmek istiyoruz: İmam-ı Malik, Ebû Bekr b. Abdirrahman b. Haris b. Hişam tarafından nakledilen bir rivâyette İbn Hişam şöyle der: Ben ve babam Mervan b. el-Hakem Medine'de vali olduğu zaman yanına gittik. Mervan Ebû Hureyre'nin şöyle dediğini zikretti: “Kim cünüb olarak

⁹⁹ Toksarı, a.e., 196, (Naklen; Serahsi, Usul, I, 342.)

¹⁰⁰ Toksarı, a.e., 196, (Naklen; Abdulaziz el-Buharî, Keşful Esrar, II, 383.)

¹⁰¹ Buharî, Savm 26; Ebû Davud, 39.

¹⁰² Toksarı, a.e., 197, (Naklen; Abdulaziz el-Buharî, a.e., II, 383.)

¹⁰³ İbn-i Kudâme, Muğni, VI, 129.

sabahlarsa iftar eder”.¹⁰⁴ Mervan ey Ebû Abdîrrahman sen Hz. Aîşe ve Ümmü Seleme’ye git ve bana da bilgi ver dedi. Onlar Hz. Aîşe’nin huzuruna gittiler ve bu rivâyeti zikredince Hz. Aîşe şöyle buyurdu: “Bu, Hz. Ebû Hureyre’nin dediği gibi değildir, hiç Allah Rasulü böyle yapar mı?” Abdîrrahman “Hayır” dedi. Ben Hz. Peygamber’in cimadan sonra sabahladığını ve oruç tuttuğunu müşahade ettim.” dedi. Ebû Abdîrrahman durumu Mervan’a bildirdikten sonra Ebû Hureyre’ye gitmiş ve gelişmeyi Ebû Hureyre’ye bildirince O şöyle buyurdu: “Bundan benim bilgim yok. Ben sadece bana bildirileni bildiririm”.¹⁰⁵

İbrahim Neha’î’nin bu rivâyetten başka Ebû Hureyre’den rivâyet edilen şu haberlerin de nasların zahirine göre verilmiş bir içtihad söylemiştir. Biz, tesbit edebildiğimiz bir kaç fikhî görüşünü bu anlamda vermek istiyoruz:

- a) Deniz suyuyla Abdest câiz değildir.¹⁰⁶
- b) İmam oturarak kıldığı zaman cemaat da oturarak kılar.¹⁰⁷
- c) Ateşte pişirilen yemekten sonra abdest almak vaciptir.¹⁰⁸
- d) Cenabetten yıkanıldığı gibi, Cuma günü de yıkanmak gereklidir.¹⁰⁹
- e) Namazın önünden, kadın, köpek, eşek, geçerse namaz bozulur.¹¹⁰
- f) Kedi bir kabı yalarsa o kap yedi defa yıkanır.¹¹¹
- g) Birisi sana namazda selam verirse, onun selamını al.¹¹²

İşte İbrahim Neha’î Ebû Hureyre’nin bu haber-i vahidlerini zikretmiş ve bu fetvalarının sonucunda Ebû Hureyre “gayr-i fakih” demiş olabilir.¹¹³ Yoksa

¹⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, Musannef, I, 122.

¹⁰⁵ Malik, Muvatta, I, 290.

¹⁰⁶ İbn Ebî Şeybe, a.e, I, 19.

¹⁰⁷ Zeyla’î, Nasbu’r-Râye, I, 248.

¹⁰⁸ Kal’âci, Mevsuât, I, 192.

¹⁰⁹ Malik, a.e., I, 101.

¹¹⁰ Kal’âci, Mevsuât, I, 192.

¹¹¹ İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 6.

¹¹² İbn Ebî Şeybe, a.e., I, 72.

¹¹³ Kal’âci, Mevsuat, 201.

hiçbir kimse, Kur’anda, Hz. Peygamber’in rivâyetlerinde övülen sahabîye dil uzatamaz.Ebû Hureyre fikhî kabiliyetinin zayıf olduğunu hissedip hayatını sonlarına doğru fetva vermeyi terketmiştir. Bu kendisine sorulunca, “cismim zayıflaştı, korkarım ki, cismimin zayıflığı gibi anlama meleğim de zayıflamış olabilir. Onun için bundan sonra fetva vermeyi bıraktım” demiştir.¹¹⁴ İbrahim Neha’î, diğer fakih sahabîlere nazaran Ebû Hureyre’nin fetvalarının fazla araştırma sonucu olmadığını, nasların zahirine göre verildiğini bildirmiştir. Bu da, Ebû Hureyre fakih değildir anlamına gelmemelidir.

G) Mürsel Rivâyetleri ve Değeri:

İbrahim Neha’î’nin mürsel rivâyetleri ve değerine geçmeden önce Mürsel hadisler hakkında genel bilgi vererek konunun daha iyi anlaşılmasına çalışacağız. Daha sonrada İbrahim Neha’î’nin mürsel rivâyetleri hakkındaki bilgilere yer vereceğiz.

Mürsel kelimesi R-S-L fiilinin ifal babından ism-i mefuldur. İrsal etmek ise; serbest bırakmak anlamına gelmektedir.¹¹⁵ Muhaddislerin ıstılahına göre Mürsel Hadis: “Büyük(yaşlı da) olsun, küçük(yaşlı da) olsun tabiînin, kavî, fiil ve takrirleri olarak Rasulullah’tan (s.a.v.)’in sahabîyi atlayarak naklettiği hadistir.¹¹⁶

Fıkıhçıların tarifine göre Mürsel Hadis: Senedin neresinde olursa olsun kopukluk bulunan, yani senedinde peşpeşe veya ayrı ayrı veya birden fazla râvinin ismi atlanmış olan hadistir.¹¹⁷ Bu tarifile, mürsel senedi muttasıl olmayan her türlü hadis bu tarifin şumulüne girmektedir. Hadis Munkatı, mu’dal, müdelles, muallak olarak isimlendirilen bütün hadis çeşitleri bu tarife göre mürsel sayılmaktadır.¹¹⁸

Bazı muhaddisler ise; sadece yaşlı tabiilerin “Allah Rasulu buyurdu ki”diyerek yaptıkları rivâyetlere mürsel ismi vermekte yani; mürseli sâdece büyük

¹¹⁴ Kettani, et-Taratibü’l-İdariyye, II, 413.

¹¹⁵ İbn Manzur, Lisanü’l-Arab, XI, 285; Polat, Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri, 49.

¹¹⁶ Kasimî, Kavâidü’t-Tahdîs, 133; Nevevî, Müslim Şerhi, I, 30; Hakim, Marifetü Ulumi’l Hadis, 25.

¹¹⁷ Suyutî, Tedrib, I, 195-196; Hatib, Kifâye, 384, İbn Salah, Mukaddime, 47-48.

¹¹⁸ Polat, Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri, 52.

tabiilere hasretmektedirler. Zühri, Yahya b. Said gibi çok az sahabî ile görüşen ve rivâyetlerinin çoğu tabîinden olan genç tabiilerin “Kale Resulullah” demeleri de munkatı olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁹ Hanefiler, tabîinin sahabîyi atlayarak rivâyet ettikleri mürsellerle amel etmişler ve bu tür mürselleri müsned hadis mertebesinde kabul etmişlerdir.¹²⁰ İmam-ı Şafi’ye göre mürse hadis kural olarak zayıftır ve bununla ihticac edilmez.¹²¹ İmam-ı Şafi’ye göre herşeyden önce bir mürselle amel edilmesi için; Onun kibar-ı tabîinden biri tarafından rivâyet edilmesi ve ayrıca bu rivâyetin başka bir mürsel rivâyetle desteklenmiş olması gerekir.¹²²

a-Mürsel hadis hüküm olarak islâm âlimlerine göre üç bölümde incelenir. Bu İmam-ı Malik, Ahmed b. Hanbel’in görüşüdür. Delilleri ise; Hz. Peygamber’in tabîini övmesidir. Eğer tabîin değilse zaten onun hadisiyle delil getirmek câiz değildir.

b- Mürsel Hadis zayıftır; O hüccet olmaz. Bu hadis hafızlarının ve münekkidlerinin görüşüdür.

c- Tafsil vardır; (Mürsel rivâyet diğer bir mürsel rivâyetle desteklenmesi gerekir. Bazı sahabînin ve âlimlerin ameli üzerine olması gerekir. Bu İmam-ı Şafii’nin görüşüdür.¹²³

(Hakim (405)), kendilerinden çok miktarda mürsel hadis rivâyet edilen tabiilerin isimlerini şu sıralamayla verir:

Mekkelilerden, Atâ b. Rebah (115/733);

Medinelilerden, Said b. El-Müseyyib (93/72);

Şamlılardan, Mekhül b. Dimeşki (113/731);

¹¹⁹ Suyutî, Tedrib, I, 196; İbn Salah, Mukaddime, 48-49.

¹²⁰ Hatib, Kifâye, 384.

¹²¹ Şafii, Risale, 464-468.

¹²² Polat, a.e., 126-129; Nevevî, Müslim Şerhi, I,30.

¹²³ Nevevî, Müslim Şerhi, I,30.

Basralılardan, Hasan el-Basrî (110/728);

Kûfelilerden, İbrahim Neha'î (96/715).

Bu tabiiler; memleketlerinde mürsel rivâyetleriyle temayüz etmişlerdir. Biz de Kûfe'de zamanında mürsel rivâyetleriyle meşhur olmuş İbrahim Neha'î'yi, mürsel rivâyetleri ve değeri yönünden tanıtmaya çalışacağız. İbrahim Neha'î, sahabîlerden irsalde bulunurdu. Beyhâkî "İbrahim Neha'î genellikle İbn Mes'ud'dan irsal yapardı." der.¹²⁴ Kevserî bu hususta şunu söylemektedir. "Hadis Münekkidi İbrahim Neha'î'nin mürsellerini sahih kabul ederler. Hatta onun mürsellerini müsnedlerinden daha üstün tutarlar. Nitekim İbn Abdilber *et-Temhid* de aynı şeyi söylemektedir."¹²⁵ Meşhur hadis münekkidi Yahya b. Main (283/847), ise; "İbrahim Neha'î'nin mürselleri bana göre Sâlim b. Abdillâh (106/724), Kasım, Said b. el-Müseyyib (93/712)'in mürsellerinden daha iyidir." demiştir.¹²⁶ Ahmed b. Hanbel ise İbrahim Neha'î'nin mürselleri için "Lâ be'se" tabirini kullanmıştır.¹²⁷

İbn Abdilberr ise "Said b. el-Müseyyib, İbrahim Neha'î ve Muhammed b. Sîrîn in mürselleri sahihtir" demiştir.¹²⁸ Hadis münekkidiğiyle meşhur olmuş olan bu zatlar genel olarak İbrahim Neha'î'nin mürsellerini sahih olarak kabul etmişler ve kural olarak da İslâm âlimleri hadiste sika olan tabirlerin mürsellerini sahih olarak kabul etmişlerdir. Çünkü İbrahim Neha'î Alkame ve .Esved vasıtasıyla hadisleri İbrahim Neha'î'ye dayandırmaktaydı. İbrahim Neha'î, hadislerini genellikle İbn Mes'ud'dan rivâyet eder ve hadislerini ona dayandırır. Eğer başka râvilerden hadis duymuşsa ve o hadis İbn Mes'ud kanalıyla da geliyorsa sadece İbn Mes'ud'un ismini zikrederdi.¹²⁹ Ancak durum böyle olmakla beraber hadis münekkidi İbrahim Neha'î'nin iki mürsel rivâyetini sahih olarak kabul etmezler. Bu hususta İbn Adiyy, İbn Main'in şöyle dediğini nakleder.

¹²⁴ Afgânî, *Âsarın Mukaddimesi*, I, 90; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzib*, I, 179.

¹²⁵ Kevserî, *Nasbu'r-Râyenin Mukaddimesi*, I, 33.

¹²⁶ Suyutî, *Tedrib*, I, 123-124.

¹²⁷ Suyutî, a.e., I, 124; Hatib, *Kifaye*; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 238.

¹²⁸ İbn Abdilberr, *Temhid*, I, 30.

¹²⁹ Suyutî, a.e., I, 124.

“İbrahim Neha‘î’nin mürselleri ikisi hariç hepsi sahihtir,” der. O iki rivâyet ise: “Tacirü’l bahreyn” ve “kakhaha” hadisidir.¹³⁰

Şimdi biz de bu iki hadisi zikredeceğiz:

A’miş’ten gelen rivâyete göre İbrahim Neha‘î şöyle der: “Hz. Peygamber’e bir adam geldi. Şöyle dedi: “Ey Allah’ın Rasulü ben tüccar bir kişiyim Bahreyn’e gidip-geliyorum” dedi. Hz. Peygamber de onun kasr-ı salat yapmasını, yani namazı iki rekat kılmasını söyledi.”¹³¹

Yine A’miş ve Veki‘ (197/812) tarikiyle gelen bir rivâyete göre İbrahim Neha‘î şöyle dedi: “Hz. Peygamber namazda iken âmâ bir adam geldi. Ayağı tökezledi ve su birikintisi olan bir çukura düşünce cemaat güldü. Hz. Peygamber de “kim güldüyse abdestini tekrar alsın ve namazını tekrar kılsın” buyurdu.¹³² Ancak bu iki hadis islâm âlimleri tarafından sahih olarak kabul edilmişti. Mesela, Hanefiler kıyasa muhalif olarak “namazda kakhaha” hadisiyle¹³³ hem de râvisinin biri Mabed el-Cühenî gibi fikhî ile maruf olmayan biri olduğu halde amel etmişlerdir. Kakhaha hadisini Mabed el-Cühenî’nin dışında Ebû Musa el-Eş’ari, Câbir, Enes, İmran b. Husayn ve Üsame b. Zeyd gibi daha birçok sahabî rivâyet ettikleri gibi, İbn Mes’ud, İbn Ömer, Hasan el-Basrî ve İbrahim Neha‘î Mehkul gibi sahabî ve tabînin büyükleri bu hadisle amel etmişlerdir.”¹³⁴ Zeylâ‘î eserinde bu râvilerden başka bu hadisi “Ebû Hureyre’den ve Mürsel olarak da Ebu’l-Âliye, Hasan-ı Basrî, İbrahim Neha‘î İbn Sîrîn, Zühri’den rivâyet edildiğini söyler.¹³⁵

Zeylâ‘î, Darekutnî’de geçen rivâyeti Nasbu’r-Râye’de tahrir eder ve şöyle der: “Tacirü’l-Bahreyn hadisi de zayıf değildir. Sahih olarak kabul edilen, misafirlikte kasr-ı salat için rivâyet edilen hadise uygundur.”¹³⁶ Tahavi de,

¹³⁰ Kevserî, a.e., I, 51-52; Leknevî, el-Ecvibe, 48-49.

¹³¹ İbn Ebî Şeybe, Musannef, II, 448; Zeylâ‘î, Nasbu’r-Râye, I, 51-52.

¹³² Darekutnî, Sünen, I, 171.

¹³³ Hadisin tahriri için bkz. Nasbu’r-Râye, I, 47.

¹³⁴ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife’nin Hadis Anlayışı, 160.

¹³⁵ Zeylâ‘î, Nasbu’r-Râye, I, 47; Şeybânî, Âsar, I, 245.

¹³⁶ Bkz. Zeylâ‘î, Nasbu’r-Râye, III, 358.

İbrahim Neha'î'nin mürsellerinin sıhhatine hükmeder.¹³⁷ İbn Kayyım da Zadü'l-Mead adlı eserinde İbrahim Neha'î'nin mürsellerinin sıhhati hakkında etraflıca bilgi vermektedir.¹³⁸ Tahavi, Darekutnî, İbn Kayyım, sözlerinde "İbn Mes'ûd'dan İbrahim Neha'î'nin mürselleri" tabiri geçer İbrahim Neha'î'nin başkalarından olan mürsellerinin gayr-ı sahih olduğunu söylemek istememişlerdir. Ancak İbrahim Neha'î genellikle İbn Mes'ûd'dan irsal yapardı. Ancak İbn Main ve İbn Abdilberr "Neha'î'nin mürselleri" diyerek onun İbrahim Neha'î'den başka mürsellerinin olduğunu söyler.

Sonuç olarak şöyle diyebiliriz ki: Başta Hadis münekkidleri olmak üzere islâm âlimleri İbrahim Neha'î'nin mürsellerini sahih olarak kabul etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, onun mürselleri hakkında "Lâbe'se" tabirini kullanmış, Yahya b. Mâib'de Nehâ'î mürsellerini, Said b. Müseyyeb'in mürsellerinden üstün tutarak bize onun mürsellerinin sıhhati hakkında bilgi vermektedir.¹³⁹

H) Haber-i Vahid Hakkındaki Görüşleri

Bir, iki veya daha fazla râvinin rivâyet ettiği, fakat meşhur ve mütevatir mertebesine ulaşmayan her haber ahad haberdür.¹⁴⁰ Hadis bilginleri daha sonra fıkıh usulü istilahları olarak çeşitli tariflere uğrayan bu tertip için ittifakla verilen tanıma, onu "mütevâtir haberin niteliklerine sahip olmayan haber" cümlesiyle çerçevelemektedir.¹⁴¹ İslâm Ansiklopedisinin Türkçe tercümesinde âhâd maddesini yazan Wensinck kelime için şunları söyler. "Ahadın cemidir. Hadis ilminde haber-i vâhidin cemi gibi kullanılan bu tabir, mütevatir tabirinin zıddı olarak, itimada şayan ashabdan birçokları tarafından değil, yalnız bir tek kimse tarafından nakledilen hadisler hakkında kullanılır.¹⁴² Râvi sayılarına ve haberin şumulüne göre yapılan bir ayrımında "ilk gurubu mütevatirler teşkil etmekte, onun dışında kalan "meşhur", "garib", "aziz" gibi çeşitleri, genel görüşe göre

¹³⁷ Zeylâ'î, Nasbu'r-Râye, I, 47; Şeybânî, Âsar, I, 245.

¹³⁸ İbn Kayyım, Zadü'l Meâd, IV, 396-397.

¹³⁹ Daha geniş bilgi için bkz; Suyutî, Tedrib, I, 123-126; Hatib, Kifaye, 386-388; İbn Abdilber, Temhid, I, 30-32; Keşerî, Nasbu'r-Râye'nin Mukaddimesi, 32-33; Zafer Ahmet Tahanevî, Yeni Usul-i Hadis (Terc. İ.Canan), 144-146; Polat, Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünde Değeri, 74-76.

¹⁴⁰ İ. Hakkı Ünal, Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı, 133.

¹⁴¹ Koçkuzu, Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikadî ve Teşriî Yönünden Değeri, 79.

¹⁴² Wensinck, "Âhâd maddesi" İA. I, 155.

haber-i vâhid içinde sayılmaktadır. Diğer bazılarına göre ise; “garib, aziz ve fert” gibi kısımlar haber-i vâhid bölümüne ait kabul etmektedirler.¹⁴³ Haber-i vâhidlerin râvi sayıları mütevatir haber kadar değildir. Haber-i vâhid eğer: “Dinde güvenilir, zaptı tam kesiksiz bir senedle hadisi nakleden râviler tarafından illetsiz ve şâz olmayarak” nakledilmişse buna lizatihi sahih adı verilmektedir.¹⁴⁴ Haber-i vâhid Hanefilere göre ameli gerektirir. Fakat ilmi yakın ifade etmez.¹⁴⁵

Bu kısa ve öz bilgileri verdikten sonra şimdi İbrahim Neha’î’nin temellendirdiği ve daha sonra Hanefi mezhebinin temelini teşkil eden Neha’î’nin haber-i vahidle ilgili görüşlerine yer vermek istiyoruz.

a. Hadis, râvisi fakih değilse, kıyas ve şerî esaslara aykırı olmamalı

İbrahim Neha’î haber-i vahidi bir takım asl olan delillere aykırı düşerse reddederdi. Mesela haber-i vahidin râvisi fakih olacak, kıyasa ve şerî esaslara aykırı olmayacak. Buna bir örnek vermek istiyoruz: İbrahim Neha’î Ebû Hureyre’den nakledilen “Musarrat” hadisi diye meşhur olan hadisi terketmiştir. Çünkü İbrahim Neha’î Ebû Hureyre’yi fakih olarak kabul etmemiş ve bu haber-i vâhidin kıyasa ve asıllara aykırı olduğunu belirtmiştir. Hadis şöyledir: Her kim sütü biriktirilmiş bir koyun satın alacak olursa üç gün muhayyerdir. İsterse onu mülkiyetinde tutar, dilerse iade eder. (Koyunun) beraberinde bir sa’ da kuru hurma verir.¹⁴⁶ Debbusi, ilk olarak reddeden kişinin İbrahim Neha’î olduğunu söyler ve bu konuyu şöyle açıklar: “Alıcının rağbetini çekmek için göğsünde süt toplanarak satılan koyunun iadesinde bir sa’ kuru hurma verilmesi hakkında varid olan haber-i vahid (musarrat hadisi) asl olan delillere aykırı olduğu için terkedilmiştir. Çünkü usulde bir akid bozulunca taraflardan birinin ana malı ile birlikte onun iki katı fazlasını alması diye bir şey yoktur. Faraza yarım sa’ hurma karşılığında bir koyun alan kimse göğsünde kasten süt toplanmış olduğunu anladıktan sonra onu geri vermek isterse, koyunla beraber (sağdığı süte karşılık) bir sa’ hurma geri

¹⁴³ Suyutî, Tedrib, 368.

¹⁴⁴ Suyutî, a.e., 368.

¹⁴⁵ Serahsî, Usul, I, 321.

¹⁴⁶ Müslim, Buyu’, 24.

verecek ve böylece ana malla beraber, onun kıymetinden fazlasını iade etmiş olacaktır ki bunun şeriatte bir benzeri yoktur.¹⁴⁷ İbrahim Neha'î "süt müşteriye aittir." der.¹⁴⁸

İbrahim Neha'î, haber-i vahid şâyet Hulefayi Raşidîn ve fikhıyla meşhur râvilerden geldiyse ister kıyasa muvafık veya muhalif olsun haber-i vahid kabul edilir. Şâyet haber-i vâhidi Ebû Hureyre, Enes b.Malik gibi Rasulullah'la uzun süre beraber bulunmak ve hadis dinleme imkânına sahip olmuş adalet, zapt, ve hıfzıyla maruf olmuş oldukları halde fıkıh ile şöhret bulmamış kimseler rivâyet ederse bu rivâyetlerin kıyasa uygun olanları kabul edilir; kıyasa muhalif olanlara gelince, şâyet bunu ümmet kabul etmiş ve icma varsa kabul edilir. Aksi takdirde yani ümmetin kabulüne mazhar olmadığı gibi, rey kapısını da kapatıyorsa bu durumda kıyas haber-i vahide takdim edilir.¹⁴⁹ İbrahim Neha'î'nin böyle düşünmesi bu şekildeki bir haberi reddetmesi sahabiyi ta'n mânâsına gelmez. Çünkü onlar arasında mânâ ile rivâyet yaygındı ve bu şekilde rivâyet ettikleri zaman Peygamber (s.a.v.)'in murad ettiği mânânın hepsini tam olarak nakletmemiş olabilir. İşte bu yüzden ileride Hanefî mezhebi âlimlerinin de bir kısmının kabul ettiği rey kapısını kapatan ve sahih kıyasa aykırı düşen haberin terkinin zaruri görmüşlerdir. Çünkü sahih kıyas; kitap, meşhur sünnet ve icma ile sabit olduğu için buna muhalif olan haber de adeta kitap, meşhur sünnet ve icmaa muhalif olmaktadır.¹⁵⁰ İbrahim Neha'î bu fikirlerinden (görüşlerinden) dolayı yukarıdaki musarrat hadisini kıyasa muhalif olarak görür. Çünkü bu, sağılan süte mukabil bir sa' hurma vermeyi gerekli görmektedir. Halbuki alışveriş ve tesellüm (kabz) işi bittikten sonra, sağılan süt müşteriye tazmin ettirilmez, çünkü bu süt, mülkün bir parçasıdır. Çünkü akit tazminatı, kabz (tesellüm almak) la sona erer. O, ancak sağıldıktan sonra mal olacağı için alış-veriş akdine konu olmaz.¹⁵¹

¹⁴⁷ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı, 151.

¹⁴⁸ Kalâ'ci, Mevsuât, II, 992.

¹⁴⁹ İ. Hakkı Ünal, a.e., 159.

¹⁵⁰ İ. Hakkı Ünal, a.e., 159, (Naklen; Serahsî, Usul, I, 341.)

¹⁵¹ İ. Hakkı Ünal, a.e., 159., (Naklen; Abdulaziz el-Buhârî, Keşfü'l-Esrar, II, 382.)

b) Neha'î Umumi belva olan haber-i vâhidi kabul etmez.

Umumi belva demek; insanların devamlı karşılaşa geldikleri veya sürekli yapageldikleri iş ve amellerdir ki, bu gibi hükümler herkes tarafından bilinmesi gerekir. Çünkü herkesin yaptığı bir işin hükmüne medar olan haber, bir kişi tarafından değil, bir çok kişiler tarafından meşhur veya mütevatir olarak nakledilmiş olmalıdır. Bu konuda Neha'î, şu haber-i vahidlerle amel etmemiştir:

Busre binti Safvan'dan rivâyet edilen “zekere dokunmanın abdesti gerektireceği”¹⁵² hadisidir. Bu haberle İbrahim Neha'î amel etmemiştir. Çünkü Busre, herkesin bilmesi gereken bir konuda rivâyetiyle tek kalmıştır. Eğer böyle bir hadis olsaydı, Hz. Peygamber bunu sadece bir kadın olan Busre'ye değil, başkalarına da söylemeliydi.¹⁵³ Diğer rivâyet de şudur: “Peygamber (s.a.v.) namazda fatihayı okurken besmeleyi açıktan okurdu”.¹⁵⁴ İbrahim Neha'î çoğunluğun yaptığı ve kıldığı namaz gibi umumî bir işte tek kaldığı için kabul etmez. Çünkü, eğer namazda besmele açıktan okunmuş olsaydı, bunu sadece bir kişi değil, çok sayıda insan görür ve bu zatlar tarafından rivâyet edilirdi. İşte Neha'î'nin bu görüşleri daha sonra Ebû Hanife tarafından kabul edilmiş ve daha sonraki Hanefi usulcülere bu görüşleri sistemleştirmişlerdir.¹⁵⁵

I-Cerh ve Ta'dil Açısından Durumu:

İbrahim Neha'î'nin cerh ve ta'dil açısından durumuna geçmeden önce cerh ve ta'dili kısaca tanımlamak gerekir.

Sözlük anlamı yaralamak olan cerh, hadis ıstılahında bir hadis râvisinin kusurlu sıfatlarını ortaya koymak, onun şهادetini reddetmek, yani rivâyet ettiği hadisin reddedilmesini sağlamaktır.¹⁵⁶

¹⁵² Ebû Davud, Tahare, 69; Tirmizî, Tahare, 61,62

¹⁵³ İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı, 156; Serahsi, Usul, I, 368.

¹⁵⁴ Darekutnî, Sünen, I, 307; Tirmizî, Salat, 67.

¹⁵⁵ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Ünal, Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı, 135-165; Toksarı, Delil Olma Yönünden Sünnet, 182-200.

¹⁵⁶ Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, 72.

Ta'dil ise; bir râvinin adaletinin, yani güvenilir olduğunun açıklanması, dolayısıyla rivâyetinin kabul edilir olduğunu, belirlenmesidir.¹⁵⁷

Zehebî bu konu hakkında *Tezkiratü'l-Huffaz* adlı kitabının giriş kısmında şunları söyler: "Bu kitap (*Tezkiratü'l-Huffâz*), Nebevî ilim hamillerinin ta'dil olunanların tevsik ve ta'zifte, tashih ve tezyifte ictihadlarına müracaat edilenlerin isimlerini ihtiva eden bir tezkiredir".¹⁵⁸

Zehebî bu sözünde; bir râviyi güvenilir veya zayıf olanlarının belirlenmesi içtihadî bir iş olduğunu söylüyor. Bundan dolayıdır ki, bir kişinin diğeri hakkındaki cerhi, o kimsenin herkesin nazarında mecruh olmasını gerektirmez. Kaldı ki, Cerh ve Ta'dil içtihadî bir iş olması, yanılma ihtimalini de beraberinde getirmektedir.

İbrahim Neha'î fakih olduğundan bazı istinbatlarında hata yapmış olabilir. Her müçtehid bundan mahfuz değildir. Bu değerlendirmemizi yaptıktan sonra, İbrahim Neha'î'yi ta'dil edenler ve delillerini, onun cerh edilen yönlerini açıklayabiliriz.

A) İbrahim Neha'î'yi Ta'dil edenler ve Delilleri

İbrahim Neha'î'yi tevsik edenler çoktur. Bir çok hadis münekkidi İbrahim Neha'î'yi tevsik etmişlerdir. İbrahim Neha'î'nin mürsellerini işlerken belirttiğimiz gibi Yahya b. Mâin, İbn Abdilberr, Ahmed b. Hanbel'in dışında Zehebî (718/1347), İbn Ebî Hatim (327/939), Darekutnî (385/995), Şafîî, 'İcli, İsfehanî, Ebû Hanife gibi zatlar da İbrahim Neha'î'yi tevsik etmişlerdir.

'İcli, İbrahim Neha'î'nin sika olduğunu söyler.¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim meşhur Cerh ve Ta'dil adlı kitabında İbrahim Neha'î hakkında şöyle der: "A'meş'ten gelen rivâyete göre o şöyle der: "Biz arkadaşlarımızdan bir hadis duyduğumuz zaman İbrahim Neha'î'ye arz ediyorduk. Bunu, hadisın sahih olup olmadığını

¹⁵⁷ Koçyiğit, a.e, 412.

¹⁵⁸ Zehebî, Tezkira, I, 1 vd.

¹⁵⁹ 'İcli, Sikât, 56

bilmek için yapardık".¹⁶⁰ İmam-ı Şafîî ise İbrahim Neha'î'nin sika olduğunu şöyle özetler: "İbrahim Neha'î, İbn Sîrîn, Tâvus ancak sika râvilerinden rivâyet ederlerdi. Hadis ehlinden bu zatların rivâyetlerine güvenmeyen bir kişi görmedim".¹⁶¹

Aslında İbrahim Neha'î, zamanının iyi bir hadis münekkididir. Çünkü Kûfe'de İbrahim Neha'î'nin hadiste otorite olduğunu daha önce belirtmiştik.

Bu rivâyetleri çoğaltmak mümkündür.¹⁶² Fakat tekrar olacağından yukarıdaki rivâyetlerle iktifa ediyoruz. Verdiğimiz bilgilerden anlıyoruz ki, İbrahim Neha'î bir çok hadis münekkidi tarafından sika olarak kabul edilmiştir.

B) İbrahim Neha'î'nin Cerh Edilen Yönleri

İbrahim Neha'î'yi hadis yönünden tenkit edenler genelde şu iki nokta üzerinde ittifak ederler.

-Âsârı reddettiği ve rivâyetinin azlığı iddiası;

-Rey ve kıyas ehli oluşu.

İbrahim Neha'î'yi, yaşadığı çevresini, zamanını yani dönemini bilmeden tenkit etmek, cerh etmek sağlıklı bir cerh olmayabilir. Çünkü bir hadis âlimi olan Neha'î zor bir zamanda fakih olmuş, istinbatlarında bazen hata yapmış olabilir. Bununla beraber o, batıl fırkaların zuhuru zamanında, hadislerin uydurulduğu bir zamanda yaşamış ve bu iki ciddi tehlikeden dolayı önüne gelen her rivâyeti tahdis etmemiş araştırmış ve rivâyetlerin kimden geldiğini incelemiş, eğer sika râvilerden gelmişse almış ve senedin muttasıl olmasını şart koşturmuştur. İşte Neha'î bu titiz araştırması sonucunda, sağlam rivâyetleri tesbit etmiş ve bu rivâyetleri uydurmalarından ayıklamıştır. Onun bu titizliği sağlam rivâyete ulaşmak içindir. Bu yönden dolayı "o âsârı reddederdi" denilmez. Bilakis o sağlam, senedi muttasıl, sika râvilerden rivâyeti âdet edinmiştir. İbrahim

¹⁶⁰ İbn Ebî Hatim, Kitab-ı Cerh ve Ta'dil II, 17: İsfehâni, Hilye, IV, 220; Zehebi, Mizan, I, 74.

¹⁶¹ İbn Abdilberr, et-Temhid, I, 30.

¹⁶² İsfehâni, Hilye, IV, 221; Kevserî, Nasbu-r-Râye'nin Mukaddimesi, I, 33.

Neha'î'nin rivâyetinin azlığı konusu da tam tesbit edilememiştir. Çünkü onun fikhî istinbatta rivâyet ettiği bir çok hadisten faydalandığını daha önce delillerle belirtmiştik. O rivâyetleri burada tekrar olacağından dolayı vermiyoruz.

Neha'î rey ve kıyas ehli oluşundan dolayı da cerh edilmiştir. O, diğer tabiinlere nazaran rey ve kıyası çok kullandığı bilinmekte, ancak onun bu reyî sahih reydir. Yani Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun olan reydir. Bu reyî sadece Kûfe ehli kullanmamıştır. Medine ehli de yeri gelince kullanmıştır. Fakat Kûfe'de âsârın azlığı, hadislerin uydurulması, bâtil mezheplerin zuhuru, sonucu bağlanması için bir çok içtihadın verilmek zorunda oluşu reyî kullanmayı zarurî kılmıştır. Bu yönden o cerhedilmez. Aslında sahih reyî kullanan sadece İbrahim Neha'î değildir. Kevserî bu hususta şunu söyler. "Bilesiniz ki, ehl-i rey sözü izafe edildiği yere göre hükümlerde rey ile içtihad eden herkese şamildir. Hatta bütün islam âlimleri buna dahildir. Çünkü müçtehidlerin hepsi akıl ve reye başvurmadan yapamazlar."¹⁶³ Bu yönüyle onu cerhettiğimiz taktirde bütün islam âlimlerini cerh etmemiz gerekecektir.

Bu konulardan başka o, "Ebû Hureyre fakih değildir sözüyle" de tenkit edilmiştir.¹⁶⁴ İbrahim Neha'î'nin tenkit edildiği yönler bölümünde izah ettiğimizden bu konuyu oraya havale ediyoruz.

Sonuç olarak İbrahim Neha'î hadiste sikadır. Bunu hadis münekkidleri böyle kabul etmişlerdir. Re'yi kullanması onun müçtehid oluşundan kaynaklanmaktadır. Her müçtehid gibi o da fetvâlarında Kur'an ve Sünnet'e muhalif olmayacak şekilde reyîni belirtmiştir.

K-İbrahim Neha'î'nin Rivâyet Ettiği Hadislerin Özellikleri:

İbrahim Neha'î'nin Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis külliyatlarında bir çok rivâyeti mevcuttur. Bunlardan bilhassa Abdürrezzak'ın Musannef'inde, İbn Ebî

¹⁶³ Kevserî, Nasbu'r-Râye'nin Mukaddimesi, I, 20.

¹⁶⁴ Zehebî, Mîzan, I, 75.

Şeybe'nin Aamii'nde ve İmam-ı Muhammed'in el-Âsârında da bir çok rivâyeti vardır. Onun bu rivâyetlerindeki özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- İbrahim Neha'î, hocalarının tarikiyle çoğu kez fakihliğiyle meşhur olmuş sahabîlerden ve tabiinden rivâyette bulunmuştur. Abdullah İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, Hz. Aişe, Huzeyfetü'l-Yemânî, Abdullah b. Amr gibi Kûfe'ye hicret etmiş sahabîlerden rivâyetleri vardır. Ancak, İbrahim Neha'î'nin bu sahabîlerle çok küçük yaşlarda görüştüğünden onlardan hadis rivâyet edememiş fakat ders aldığı hocaları Alkame, Esved, Mesruk, Haris b. Kays, Abdurrahman b. Yezid Neha'î gibi ilk devir tabiinden rivâyette bulunmuştur. Bu zatlar Kûfe'lidir ve İbrahim Neha'î onlardan ders almıştır.

İbrahim Neha'î'nin hocaları tarikiyle gelen rivâyetlerin senetleri şunlardır:

a) Alkame b. Kays en-Neha'î tarikiyle gelen rivâyetleri:

Veki'-A'meş-İbrahim Neha'î-Alkame-Abdullah b. Mes'ûd rivâyeti;¹⁶⁵

Süfyân-ı Sevrî-A'meş-İbrahim Neha'î-Alkame-Abdullah b. Mes'ûd rivâyeti;¹⁶⁶

Şu'be-Hakem-İbrahim Neha'î-Alkame-Abdullah b. Mes'ûd rivâyeti.¹⁶⁷

b) Esved b. Yezid en-Neha'î tarikiyle gelen rivâyetleri:

Cerir-Mansur-İbrahim Neha'î-Esved-Âişe rivâyeti;¹⁶⁸

Ebû Muâviye-A'meş-İbrahim Neha'î-Esved-Âişe rivâyeti;¹⁶⁹

Sufyân-ı Sevrî-A'meş-İbrahim Neha'î-Esved-Âişe rivâyeti;¹⁷⁰

¹⁶⁵ Müslim, İman 170; Buhârî, Tevhid 28.

¹⁶⁶ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'an 8, 13, 33; Tefsir 4.

¹⁶⁷ Müslim, Mesâcid 91.

¹⁶⁸ Müslim, Hayz 1, Salât 271; Buhârî, Et'ime 23, Eşribe 8, Rekâik 17.

¹⁶⁹ Müslim, Salât 123, Siyah 65, İ'tikaf 9, Hacc 366, Nikâh 72, Mûsegât 124.

¹⁷⁰ Buhârî, Cihâd 89, Megâzi 86; Ebû Dâvud, Taharet 98.

c) Mesruk b. Ecda' tarikiyle gelen rivâyetleri;

Mansur- İbrahim Neha'î- Mesruk- Âişe rivâyeti ¹⁷¹

Şu'be- Amr b. Mürre- İbrahim Neha'î- Mesruk- İbn Mes'ûd rivâyeti ¹⁷²

şeklindeki rivâyetleri onun genelde rivâyet tariklerini teşkil eder.

İbrahim Neha'î'nin yukarıda verdiğimiz rivâyetlerine dikkat ettiğimiz zaman genellikle o, Alkame'den rivâyet ettiği zaman Alkame de bu hadisi İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir; Esved'ten rivâyet ettiği zaman hadisi Hz. Âişe'den rivâyet etmiştir; Mesruk'tan rivâyet ettiği zaman da bu rivâyeti İbn Mes'ûd ve Hz. Âişe'den rivâyet etmiştir. Bu tür rivâyetleri Kütüb-i Sitte'nin pek çok yerinde görmek mümkündür.

İbrahim Neha'î'nin bu râvîlerden başka Abdurrahman b. Yezid en-Neha'î¹⁷³ ve nadiren de babasından yaptığı rivâyetleri bulunmaktadır. Sahabîlerden de İbn Mes'ûd, Hz. Âişe'den gelen rivâyetleri çok olmakla birlikte; Huzeyfetü'l-Yemânî¹⁷⁴, Abdullah b. Ömer¹⁷⁵, Ebû Sâidi'l-Hudrî¹⁷⁶, gibi sahabîlerden de rivâyetlerine rastlanır.

2- İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin râvileri çoğunlukla Kûfelilerdir.

Sahabîlerden; İbn Mes'ûd, Huzeyfe ve Hz. Ali Kûfe'de ikamet etmişlerdir. İlk devir tabiînlerinden; Alkame, Esved, Mesruk, Abdurrahman b. Yezid en-Neha'î de Kûfelidir. İbrahim Neha'î'den sonraki rivâyet halkasını teşkil eden tabiun ve etbauttabiîn ravileri de çoğunlukla Kûfelidir. Mesela A'meş, Mansur, Hakem, Hammad, Veki', Süfyan-ı Sevrî, Şu'be İbnü'l-Haccac gibi hadis rivâyetleriyle meşhur raviler de Kûfelidirler.¹⁷⁷

¹⁷¹ Müslim, Selâm 47, 48.

¹⁷² Müslim, Fedâilü's-Sahâbe 118,

¹⁷³ Müslim, Tahâret 57, Salâtü'l-Müsafirîn 19, 256.

¹⁷⁴ Müslim, İman 170.

¹⁷⁵ Buhârî, Menâkibü'l-Ensar 14.

¹⁷⁶ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'an 13.

¹⁷⁷ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, Tabakât, IV, 329, 365.

3- İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadisler, muhaddisler tarafından sahih kabul edilmiştir. Bilindiği gibi sahih hadis; adâlet ve zabt şartlarına hâiz râviler'in Hz. Peygamber'e kadar muttasıl bir senedle rivâyet ettikleri şâz ve illetten âri olan müsned hadis, olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁸ Bir hadisi değerlendirmek için o hadisin sened ve metnine bakmak gerekir. Eğer sened ksmındaki râviler sika (güvenilir) ise, râviler arasında kopukluk yoksa, tedlis tesbit edilmemişse ve hadisin sıhhatine hâlel verecek bir illet yoksa ve hadis şâz değilse o zaman hadis sahihtir.

Sened, bir sünnetin Resulullah'a ait olduğuna dair olan iddiamızı ispat eden yegane delildir. İsnad'ın hadis rivâyetinde ve dolayısıyla İslâmiyetteki ehemmiyetine dair hadis imamları muhtelif sözler söylemiştir. Muhammed b. Sîrîn'in "Bu ilim dindir, dinini kimden aldığınıza dikkat edin"¹⁷⁹; Süfyân-ı Sevri'nin "İsnad mü'minin silahıdır"¹⁸⁰; İbn Mübârek'in "İsnad dindedir, o olmasa idi isteyen istediğini söylerdi"¹⁸¹ demeleri isnad'ın hadis rivâyetinde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hadisin senedinden başka, metinde ifade ettiği mana ve mefhum, ihtiva ettiği ahkâm sebebiyle de kıymet taşır. Hadisten esas maksat bu ahkâmdır.

Biz bu açıklamalardan sonra İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadisleri değerlendireceğiz:

a) İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin senedleri muttasıldır:

Biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, bir senedin sağlamlığı o senedi oluşturan râvilerden her birinin adâlet ve zabt yönünden güvenilir kimselerden olmasına ve birbirini takip eden râvi arasında sağlam bir ittisalın bulunmasına bağlıdır. Râviler arasındaki bağlantı ve ittisalden maksat, her râvinin hadisi aldığı şeyhe kavuşmuş ve onunla görüşüp konuşmuş ve ondan naklettiği hadisi bizzat onun ağzından işitmiş olmasıdır. Senedin en son râvisinden Hz. Peygamber'e

¹⁷⁸ İbn Salah, Ulûmü'l-Hadis 8; İbn Hacer, Nuhbetü'l-Fiker 18; Kâsımî Kavaidü't-Tahtis 56; Suyûtî, Tedrib, I, 22.

¹⁷⁹ Müslim, Sahih (Nevevî Şerhi), I, 44.

¹⁸⁰ Kâsımî, a.e., 186.

¹⁸¹ Müslim, Sahih (Nevevî Şerhi), I, 45; Kâsımî, a.e. 186.

kadar bütün râviler, hadisi kendi şeyhlerinden bu şekilde aldıkları zaman o sened muttasıl olarak nitelendirilir.

Biz de İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği bir hadisin senedini örnek vererek ittiamızı delillendireceğiz:

Süfyân-ı Sevrî-Mansur-İbrahim Neha'î-Alkame-Abdullah İbn Mes'ûd rivâyeti.¹⁸²

Sadece senedini verdiğimiz bu hadisin râvileri arasında ittisal mevcuttur. Süfyân-ı Sevrî'nin vefât tarihi h. 161'dir. Bu zat Kûfelidir, etbau't-tabîndendir ve Mansur b. Mu'temir (132/753)'in talebesidir. Süfyân-ı Sevrî, Mansur'a yetişmiş, ondan ders almış ve talebesi olmasından dolayıda rivâyet ettiği hadisleri bizzat hocası Süfyan'ın ağzından işitmiştir. Bilindiği gibi hadis tahammül sîgalarından en mu'teberi sema' (işitme)dir. Süfyân-ı Sevrî hocası Mansur'u takdir eder ve onun hakkında şöyle der: "Kûfe'de Mansur'un rivâyet ettiği hadisler sahihtir"¹⁸³. İslam âlimleri, Mansur'u Essahhü'l-Esanid râvilerinden sayarlar. İbrahim Neha'î de bu hadisi Alkame b. Kays (62/682) 'tan rivâyet etmiştir. Çünkü İbrahim Neha'î, Alkame b. Kays'ın talebesidir ve onun derslerinde bizzat bulunmuş ve rivâyetlerini ondan işitmiştir. Alkame b. Kays da İbn Mes'ûd'un birinci talebesidir ve onun ders halkalarına katılan kibâr-ı tabîndendir. İbn Mes'ûd da Kûfe'ye gönderilen meşhur sahabî ve muallimdir.

b) İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin râvileri sika (sağlam)dır: Hadis ilminde bir râvinin görevi, şeyhinden aldığı hadisi kendi talebesine nakletmek olduğuna göre; hadisin sahih olması onu nakleden râvilerin güvenilir olmasıyla yakından ilgilidir. Bir râvide iki özellik; yani adâlet ve zabt tam olarak bulunduğu zaman o râvi güvenilir manasında sika vasfıyla nitelendirilir.

İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği ve ondan rivâyette bulunan râviler sikadır. Bu konuyu delillendirmek için ondan rivâyet edilen bir hadisin senedini vermek istiyoruz:

¹⁸² Buhârî, Libas 85.

¹⁸³ İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzib, X, 313.

Veki'-A'meş-İbrahim Neha'î-Alkame-Abdullah İbn Mes'ud rivâyeti¹⁸⁴

Veki' İbnü'l-Cerrah (197/813) Etbau't-Tabiündendir ve Kûfelilerin hadisteki imamıdır. Cerh ve Tadil âlimleri Veki'nin sika olduğunda müttefiktirler. Nitekim Yahya b. Mâin şöyle der: "Allah rızası için hadis rivâyet eden Veki'den başka birisini görmedim". A'meş (148/765) de meşhur muhaddistir. Esahhu'l-Esanid ricâlındendir.¹⁸⁵ Alkame b. Kays'ta hadiste sikadır.

c) İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği bir çok hadisin isnadları âli isnaddır.

Hiz. Peygamber'e ulaşınca kadar râvi sayısı az olan senedlere âli isnad denir.¹⁸⁶ Âli isnadın üstün sayılmasının sırrı şundandır: Senede yer alan râviler azda olsa bir yanılma payına sahiptirler. Beşer olarak bu kusurdan uzak değildirler. Seneddeki râvi sayısı arttıkça senede kusur gelme ihtimali artar; râvi miktarı azaldıkça da hadise kusur gelme ihtimali azalır demektir.

Bu açıklamalardan sonra İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin senedindeki âli isnadları belirterek konumuzu açıklamaya çalışacağız:

Seneddeki ulüvv (yakınlık)'ün birkaç çeşidi vardır. Bunlar; Hiz. Peygamber'e yakınlıktır ki, bu mutlak ulüvvdür. A'meş, Süyan-ı Sevrî, Şûbe İbnü'l-Haccac gibi meşhur hadis imamlarının birine yakınlık vb. gibi ulüvvük çeşitleridir.¹⁸⁷

Süfyân-ı Sevrî-A'meş-İbrahim Neha'î-Esved b. Yezid-Âişe rivâyeti¹⁸⁸

Hadisin isnadına dikkat edecek olursak bu seneddeki râvi sayısı azdır ve her tabakadan râvi vardır. Süfyân-ı Sevrî etbau't-tabiündendir, A'meş tabiünün son dönemlerinde ve etbau't-tabiünün ilk devirlerinde yaşamış bir zattır, İbrahim Neha'î ve Esved b. Yezid de tabiündendir. Bu isnaddaki râviler birbirine yakın devirlerde yaşamış ve Hiz. Peygamber'e kadar uzanan sened zincirindeki râv

¹⁸⁴ Müslim, İman 179.

¹⁸⁵ İbn Salâh, Ulumü'l-Hadis 12.

¹⁸⁶ Koçyiğit, Hadis Usulü 82.

¹⁸⁷ Koçyiğit, a.e., 83-84.

¹⁸⁸ Buhârî, Cihad 89.

sayıları azdır. Böylece seneddeki kusurda az demektir. Hadisteki râvilerin arasında A'meş ve Süfyân-ı Sevrî de geçmekte olup bu hadis imamlarına yakınlık yönünden de bu isnad âli sayılmıştır.

d) İbrahim Neha'î'nin rivâyet ettiği hadislerin metinleri sağlamdır:

Bir hadisin senedinden başka metninde sağlam olması gerekir. Biz de İbrahim Neha'î'nin bir hadisin metnini veerek bu rivâyeti inceleyeceğiz.

A'meş'ten, o da İbrahim Neha'î'den, Neha'î Alkame'den, Alkame de İbn Mes'ud'dan yaptığı rivâyete göre; bir gün Hz. Peygamber, namazı eksik veya fazla yaptı. İbn Mes'ud şöyle dedi: "Yâ Rasulallah, namaza bir şey mi ilave edildi?" Hz. Peygamber de "Hayır" dedi ve şöyle devam etti: "Ben ancak bir beşerim, sizin unuttuğunuz gibi ben de unuturum. Bir kimse namazda ziyade ve noksan yaparsa iki secde ediversin" buyurdu.¹⁸⁹

Bu hadis Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadislerdendir. Bu hadisi Buhârî Edeb¹⁹⁰, İbn Mâce namaz¹⁹¹ bahsinde tahrir etmişlerdir. Namazda kasten, unutarak veya bir ihtiyaçtan dolayı konuşmak mutlak suretle caiz olmadığına bu hadis delildir. Aynı zamanda bu hadis, Hz. Peygamber'in ibadette sehiv etmesinin caizliğine işaret eder. Hadisin zahirine göre sehiv secdesi caizdir. Ebû Hanife, sehiv secdesi caizdir, terki günahdır der. İbrahim Neha'î, rivâyet ettiği bu hadise dayanarak namazda unutarak ta olsa namazda konuşmak, namazı bozar demiştir. İbrahim Neha'î'nin bu sözünü Hanefî mezhebinin âlimleri kabul etmiş; namazda ancak tekbir, tehlil, tesbih getirilir demişlerdir.¹⁹²

Yukarıdaki hadisi desteklemek için hadisin iki varyantını da İbn Mâce ve Müslimden verebiliriz:

Şu'be Hakemden, o da İbrahim Neha'î'den, Neha'î Alkame'den, Alkame de İbn Mes'ud'dan rivâyet ettiğine göre; İbn Mes'ud şöyle der: "Hz. Peygamber,

¹⁸⁹ Müslim, Mesâcid 94-96.

¹⁹⁰ Buhârî, Edeb 50.

¹⁹¹ İbn Mâce, Salât 129.

¹⁹² Davudoğlu, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, III, 472-475.

bize öyle namazını beş rek'at olarak kıldırdı. Selam verince kendisine Yâ Resulallah Namaz rek'atlarına ilave mi yapıldı?" dediğim zaman Peygamber'imiz: "Ne oldu?" diye sordu. Kendisine durum anlatıldı, bunun üzerine Peygamber'imiz iki secde etti".¹⁹³

Bu hadis ve bir önceki rivâyet sehven bir rek'at fazla kılanın namazının bozulmadığına işaret eder. Nevevî "Mâlik, Şafii, Ahmed b. Hanbel, Selef ve Halef'in hepsi sehven bir rek'at fazla kılmakla namazın bozulmadığına hükmetmişlerdir. Hatta selamdan sonra farkına varan bir kişinin kılmış olduğu namaz sahihtir ve uzun bir fâsıla (ara) vermeden hatırlayınca sehiv secdesi yapar" der.¹⁹⁴

Görüldüğü gibi İslâm âlimleri; örnek olsun diye bir konu hakkında verdiğimiz bu hadislerin metinlerinin sağlam oldukları kanaatine varmışlardır. Buhârî ve Müslim'in ittifakla kitaplarına aldıklarından dolayı da bu hadis sahih hadislerin birinci derecesini teşkil etmektedir.

4- İbrahim Neha'î'nin bir çok konuda rivâyetleri olmakla birlikte umumiyetle; İman, Taharet, Namaz, Zekat, Hacc, Oruç, Büyü', Nikah, Libas, Fedâil, Cihad, Tefsir bölümleriyle ilgili hadisleri daha çok rivâyet etmiştir. Neha'î'nin rivâyet ettiği hadisler, genellikle "Fıkhî hükümler" ihtiva etmektedir.¹⁹⁵

İbrahim Neha'î'nin rivâyetleri incelenecek olursa genellikle fakih sahâbî, tâbiûndan rivâyette bulunduğunu görüyoruz. Ancak sadece Fıkhî hükümler ihtiva eden hadisleri rivâyet etmiştir demek yanlış olur. O, Ahlâkî hükümleri içeren hadislerle birlikte; Edeb¹⁹⁶ v.b. gibi konularla ilgili hadisler de rivâyet etmiştir. Ancak Neha'î'nin rivâyetleri genellikle ahkâma mütealliktir.

¹⁹³ İbn Mâce, Salât 130; Müslim, Mesâcid 91.

¹⁹⁴ Haydar Hatipoğlu, Sünen-i Mâce Terc. ve Şerhi, III, 575.

¹⁹⁵ Müslim, Tahâret 57, 72, 105, 106; Buhârî, Nikâh 2, Talak 43; Müslim, Zekât 171, Siyam 65, 68, 124; Nesâî, Taharet 29; İbn Mâce, Talak 7.

¹⁹⁶ Buhârî, Edeb 40, 93.

5- İbrahim Neha'î'nin rivâyetleri ilk devir hadis külliyyatları olarak bilinen Abdürrezzak'ın Musannefi¹⁹⁷ ve İbn Ebî Şeybe'nin Câmiî, Muhammed b. Şeybi'nin Âsarı¹⁹⁸ gibi eserlerde daha çok geçmektedir. Çünkü bu eserler fıkıh bablarına göre sıralandığı için daha çok ehl-i re'y ve ehl-i hadis olarak bilinen râvilerin rivâyetlerine yer vermiştir. İbrahim Neha'î, Said b. el-Müseyyib gibi fakih râvilerin rivâyetleri bu tür kitaplarda daha çok geçmektedir.

6. İbrahim Neha'î'nin rivâyetlerinde Buhâri ve Müslim'in ittifak ettiği hadisler de vardır. Buhârî'de¹⁹⁹ 65, Müslim'de²⁰⁰ ise 50 rivâyeti tesbit etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; İbrahim Neha'î, genellikle fakih olan sahabî ve tabiînden rivâyette bulunmuş olup; râvileri umumiyetle Kûfe'li sahabî ve tabiîndir, rivâyet ettiği hadisler muhaddisler tarafından sahih kabul edilmiş, genellikle fıkhi hükümlerler ihtiva eden hadisleri rivâyet etmiş, bu rivâyetleri de daha çok ilk devir hadis kitaplarından Abdürrezzak'ın Musannefi, İbn Ebî Şeybe'nin Câmiî, Muhammed eş-Şeybânî'nin Âsâr'ında bulunmaktadır.

¹⁹⁷ Abdürrezzak, Musannef, I, 43, 56, 64, 74, 81. (Not: Sadece I. Ciltte İbrahim Neha'î'nin 30 rivâyeti tespit edilmiştir).

¹⁹⁸ Şeybânî, Âsar, I, 1, 2, 3, 15, 17, 20, 21. (Not: Sadece I. Ciltte İbrahim Neha'î'nin 85 rivâyeti tespit edilmiştir).

¹⁹⁹ Misaller için bkz. Büyu' 14, 33, Rehn 2, Cihad 89, Tefsir 9, Fedâilü'l-Kur'an 4, 77.

²⁰⁰ Misaller için bkz. Müslim, İman 141, 148, Tahâret 57, 72, 105, 106, Salât, 95, 123, 271.

SONUÇ

İbrahim Neha'î ve Hadis İlimindeki yerini ortaya koymaya çalıştığımız bu tezden çıkarabileceğimiz ilk önemli sonuç; İbrahim Neha'î'nin hadis ve sünnete gereken değeri ve önemi verdiği hususundadır. Hadis ve sünnete teşrii bakımından Kur'an-ı Kerim'den hemen sonra yer veren İbrahim Neha'î'nin diğer fakihler ve İslam âlimleri, hadisçilerden hiçbir farkı yoktur. Belki İbrahim Neha'î ile diğer hadisçiler arasında görülen fark, hadisleri anlama ve değerlendirme safhasındadır.

İbrahim Neha'î, hadisçilerin anladığı manada ehl-i hadisten değildir. O "Kûfe'de rey medresesinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. O'nun en önemli özelliği fakih olmasıdır. Ancak, sadece reyi kullanmamış aynı zamanda rivayetlere büyük önem vermiştir. Çünkü Neha'î rivâyetsiz rey, reysiz rivâyet makbul olmaz diyerek lafızla özü birleştiren fakih olarak tebarüz etmiştir. Fıkında kullandığı hadisleri, hadis ilmindeki bilgisinden dolayı seçerek almış ve sahih hadisleri kullanmada büyük bir titizlik göstermiştir. Neha'î'nin fakih olduğu devre bâtil mezheplerin çıkması ve hadis uydurmacılığının başlaması kendisini hadisleri taharride titiz olmayı gerekli kılmıştır. Kendisi lügat ve Arapça'ya vakıf olmasından dolayı hadisleri mana olarak rivayet etmiştir.

İbrahim Neha'î'nin reyi çokça kullanması tenkit edilecek bir husus değildir. Nitekim Hz. Peygamber başta olmak üzere sahabe, tabiîn ve diğer fukaha bu reyi zaman zaman kullanmıştır. Re'yi Medine ekolünün tabiin temsilcisi Said b. el-Müseyyib de fakih olduğundan dolayı kullanmıştır. Eğer Kur'an'ı Kerim ve Sahih Hadislerde ve sahabe kavillerinde sorulan soruyla alakalı herhangi bir açık delil yoksa müctehid kendi mu'teber reyini belirtir. Çünkü o zamanlar açıklığa kavuşması gereken bir çok soru vardı. Eğer Kur'an ve Sünnet'in ruhuna uygun olan reyini müctehid belirtmezse o zaman sorulan sorular muallakta kalacaktır. İşte İbrahim Neha'î kendi zamanında sorulan sorulara muknî cevaplar vermiştir. O özellikle

Kûfe'nin yapısını da gözönüne alarak reylerini ve rivayetlerini titiz bir şekilde belirtmiştir. Kûfe'de batıl fırkaların çıkmasından dolayı, Hz. Peygamber'in sahih rivayetlerini sağlam bir şekilde korumuş ve İslamiyeti gelecek nesillere doğru olarak aktarmıştır. Bu yönüyle de İbrahim Neha'î zamanındaki İslam alimleriyle birlikte dinimizi sağlam bir şekilde kendisinden sonra gelecek olan etbâu'ttabiûna aktardığı için kendisinden çok söz ettirmiştir.

İbrahim Neha'î, "ashab-ı rey ashab-ı hadisin düşmanıdır" sözüyle yanlış anlaşılmıştır. Çünkü o, ashabı reyi de muhdes olan rey den yani Murcie'den sakınınız diyerek de konuya açıklık getirmiştir.

İbrahim Neha'î ve talebeleri olan Hammad ve A'meş'in hadisçilerin anlaşıldığı manada bir hadis usulünden söz etmek mümkün değildir. Bu keyfiyet, o zaman yetişmiş olan diğer fakih ve muhaddisler için de geçerlidir. İbrahim Neha'î, çağdaşı muhaddis ve fakihler tarafından hadis sarrafı olarak tanımlanması ve fihki konularda kendisine müracaatta bulunulması onun, döneminde hadisler ve fıkıhta otorite olduğunu ve döneminde zuhur eden batıl mezheplerle de mücadele ederek de dini koruma hususunda büyük gayretlerde bulunduğunu görmekteyiz.

İbrahim Neha'î Kûfe'de, Kûfe ehlinin konuşan lisanı olmuştur. Yani o, Kûfe halkının her türlü sorularına cevap vermiş, o zamanın insanlarını, Kûfe'de ve diğer beldelerde zuhur eden hadis uydurmacılığı karşısında çok dikkatli olmalarını herkesten hadis almamalarını bildirmiş, bid'at fırkalarının zuhuruyla da kendilerini bu sapık fikirlerden koruyarak İslamiyeti Kur'an ve sahih hadislerden öğrenmenin en doğru yol olduğunu bildirmiştir.

Hadis bilgisinin azlığından dolayı ve a'sar-ı red hususunda İbrahim Neha'î'ye yöneltilen cerh ve tenkitler genellikle subjektife ve araştırma ürününden uzak olduğu görülmüştür. Biz bu konuyu delilleriyle isbatlamaya çalıştık.

Hadis Münekkidleri tarafından mürsellerine itimad edilen muhaddisler genelde hadiste sika (güvenilir) kimselerdir. İbrahim Neha'î'nin mürselleri hadis münekkitleri tarafından sahih kabul edilmiştir. Bu özellik, Onun hadise verdiği önemi ve de Hz. Peygamber tarafından gelen rivayetleri çok iyi bildiğini göstermektedir.

İbrahim Neha'î'nin Haber-i Vahid hakkındaki görüşlerine de dikkat edecek olursak, Onun kendisinden sonra ve özellikle de Ebû Hanife tarafından haber-i vahidlerine büyük önem verildiğini görmekteyiz. Mesela Hanefi mezhebine göre umumi belva yani herkesin görmesi ve duyması gereken bir rivayeti sadece bir kişi rivayet ediyorsa onun haberi alınmaz. Yine bu mezhebe göre genelde haber-i vahidi rivayet eden kişi fakih değilse bu haber de alınmaz. Hanefi mezhebinin haber-i vahidleri delil olarak almadaki kurallarından olan bu iki özellik, İbrahim Neha'î vasıtasıyla talebesi Hammad tarafından benimsenmiş daha sonra da Hammad'ın öğrencisi olan Ebû Hanife tarafından benimsenmiştir.

İbrahim Neha'î, hadis münekkidliğiyle meşhur olmuştur. Kûfe'de zamanında haberlerin derecelerini en iyi bilen oydu. Kendi talebelerinin ifadesiyle en-Neha'î ravilerin durumlarını ve rivayetlerin sıhhatini bilmede otorite olmuştur.

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra diyebiliriz ki; İbrahim Neha'î Kûfe ekolünün tabiîn temsilcisi olmakla fikhî yönüyle, muhaddislik yönüyle, ehl-i bidata karşı tenkitçi tavırlarıyla, kelami yönüyle, Kur'an âyetlerini ve Kur'an ve sünnetin rûhuna uygun olarak açıklamakla zamanında meşhur olmuş, bu yönüyle zamanındaki âlimleri tesir etmekle kalmamış kendisinden sonra da bir çok muhaddis, fukaha, müfessir ve ehl-i kelim, onun sözlerinden istifade ederek eserlerinde yer vermişlerdir. İbrahim Neha'î, sadece ehli rey olarak kabul etmek yanlıştır. O, hadiste sika olarak kabul edilmiş ve zamanında Irak'ın her yerinde fıkhıta üstünlüğü kabul edilmiş bir zatın hadis ilminden uzak kalamayacağı açıktır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLKADİR, Ali Hasan, **Nezratü'n-Âmme fî Tarihi'l-Fıkhî'l-İslamî**, Mısır, 1956.
- ABDÜLKERİM, Zeydan, **İslam Hukukuna Giriş** (Çev. Ali Şafak), İstanbul, trs.
- ABDÜRREZZAK, Ebû Bekr b. Hemmam es-Sanâî, **Musannef**, XII, Beyrut 1970.
- ACÂC, Muhammed el-Hatîb, **es-Sünnetü Kable't-Tedvin**, Beyrût, 1981.
- AHMED B. HANBEL, Ahmed b. Muhammed, **Kitabü'l-İlel ve Marifeti'r-Ricâl**, I-II, (Thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu) Mektebetül-İslamiyye, İstanbul, 1987.
- -----, **Müsned**, I-VI, Beyrut, 1993.
- AHMED EMİN, **Fecru'l İslâm**, I, II, İstanbul, 1976.
- ARAS, Özgü, **Hammad b. Ebî Süleyman Hayatı ve Fıkhî Görüşleri**, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1987.
- ÂŞİK, Nevzat, **Sahâbe ve Hadis Rivayeti**, İzmir, 1981.
- AYDINLI, Abdullah, **"Ehl-i Hadis"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Cilt X, s. 507-508.
- A'ZÂMÎ, Muhammed Mustafa, **İslâm Fıkhı ve Sünnet J. Schacht'a Eleştiri**, (Terc; Mustafa Ertürk), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- -----, **Diraset'ün fi'l-Hadis'in-Nebeviyye ve Târihi Tedvînihi**, I-II, Beyrut 1985.

- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdulkadir b. Tahir, **Mezhepler Arasındaki Farklar** (Çev. E. Ruhi Fıglalı), Kalem Yayınları, İstanbul, 1979.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya, **Fütûhu'l-Büldan**, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- BEYHAKÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, **Delâilü'n-Nübüvve**, I-VII, (Thk; Abdulmutî KAL'ACÎ) Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- BORTHOLD, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (Terc. M. Fuad Köprülü), D.İ.B.Y. Ankara, 1977.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, **el-Camiü's-Sahih**, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- -----, **et-Tarihu'l-Kebir**, I-IV, Mektebetü'l-İslâmiye, Diyarbakır, trs.
- CESSAS, Ebâ Bekir Ahmed b. Ali, **Ahkâmü'l-Kur'an**, I-III, Beyrut 1993.
- CORCİ ZEYDAN, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, I-IV, (Ter. Zeki Megamiz), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer, **es-Sünen**, I-IV, (Thk Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî) Darül Mekâsin, Kahire, 1966.
- -----, **Zikru Esmâi't-Tâbiin**, I-II, Beyrut 1985.
- DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, **es-Sünen**, I-II, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- DEHLEVÎ, Şah Veliyullah Ahmed b. Abdirrahman, **Huccetullahi'l-Bâliğa**, I-II Dâru'l-İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1990.

- -----, **el-İnsaf fî Beyâni Sebebi'l-İhtilâf**, Matbaat-ı Târiki'l-Evvel, Mısır, trs. (Türkçesi: Şükrü Özen, Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması, İstanbul, 1987).
- DİMEŞKÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhamid, **Tabakat'ü Ulemâi'l-Hadîs**, I-IX, (Thk. Ekrem Buşi), 1989.
- DURÎ, **Hükümet Kurumları İslam Şehri** (Edit. R. B. Serjant, Terc. Elif Toplugil), İstanbul 1992.
- EBÛ GUDDE, Abdulfettah, **“Halkü'l-Kur'an Meselesi”** (Çev. Müctebâ Uğur), A.Ü.İ.F.D. c. XX, s. 307-321, A. Ü. Basımevi, Ankara, 1975.
- EBÛ HANÎFE, Numan b. Sâbit, **Fıkhü'l-Ekber** (İmâm-ı Âzamın Beş Eseri İçinde) Türkçesi: Mustafa Öz, Kalem Yayınları, İstanbul, 1981.
- EBÛ REYYE, Mahmut, **Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması**, (Terc. Muharrem Tan), İstanbul 1988.
- EBÛ ŞEHBE, **Sünnet Müdafası**, I-II, (Terc; M. Görmez, M. Emin Özafşar), Ankara, 1990.
- EBÛ ZEHRA, Muhammed, **Ebu Hanife Hayatuhu ve Âsaruhu**, (Türkçesi: Osman Keskioglu, Ebu Hanife, Can kitabevi, İstanbul, 1981
- GOLDZİHER, Ignaz, **Zahiriler Sistem ve Tarihleri** (Çev. Cihat Tunç) A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1982.
- -----, **“Ehlü'l-Ehva”**, İslam Ansiklopedisi (İA), IV, s. 207.
- GÖRMEZ, Mehmed, **“Fıkhü'l-Hadis”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XII, 547-549.

- HAKİM, Ebu Abdilleh Muhammed, **Marifetü Ulumi'l-Hadis**, Medine 1977.
- HALLAF, Abdulvahhab, **Masâdirû't-Teşrii'l-İslâmî**, Kuveyt, 1982.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İmam-ı Âzam ve Eseri** (Çev. Kemal Kuşçu), İstanbul. 1963.
- HANBELÎ, Abdulhayy İbnû'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehab Fî Ahberi Men Zeheb**, I-VIII, trs.
- HATİB el-BAĞDADÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, **el-Kifâye fî İlmi'r-Rivaye**, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trs.
- -----, **Tarihu Bağdâd**, I-XIV, Mektebetü Selefiyye, Medine, trs.
- -----, **Takyidü'l-İlm**, Darü İhyau's-Sünne, Medine, 1974.
- -----, **Şerefu Ashâbi'l-Hadis** (Thk. M. Said Hatiboğlu) A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1971.
- -----, **el-Fakih ve'l-Mütefakkih**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980.
- HEYSEMÎ, Nurettin Ali b. Ebî Bekr, **Mecmu'uz-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid**, I-X, Beyrut 1967.
- HİDDÎ, Philip, **İslam Tarihi**, (Çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1995.
- HODGSON, Marrshall, g.s., **İslâmın Serüveni**, I-III, (Trc. Heyet), İz yayıncılık, İstanbul, trs.
- HUDARÎ, Muhammed, **Târihut-Teşrii'l-İslâmî**, Matbaatü'l-İstikâme, 5. Baskı, Kahire, 1939.

- ISFEHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh, **Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiya**, I-X, Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 5. Baskı, Beyrut, 1987.
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, **Camiü'l-Beyâni'l-İlm ve Fadlih ve Mâ Yenbaği fî Rivayetihî ve Hamlih**, I-II-.Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Medîne, 1968.
- -----, **et-Temhid**, I-XX-, (Thk. Saïd Ahmed), Vezarâtü'l-Evkaf, Tıtvân, 1974.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh Muhammed, **Kitâbü'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsar**, I-VIII, Dârût-Tac, Beyrut, 1989.
- İBN EBÎ HÂTİM er-RÂZÎ, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris, **Kitâbü'l-Cerh ve't-Tâdil**, I-IX, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- İBN HACER el-ASKALANÎ, Şihâbuddin Ebûl Fazl Ahmed b. Ali, **Tehzibü't-Tehzib**, I-XIII, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1968.
- -----, **Nuhbetü'l-Fiker Şerhi**, (Terc. Talat Koçyiğit), Ankara 1971.
- İBN HALLİKAN, Ebül-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, **Vefeyâtü'l-Âyan ve Enbâi Ebâi'z-Zemin**, I-VI, (Thk. İhsan Abbas), Dâru's-Sekâfe, Beyrut, trs.
- İBN HİBBAN, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibban, **Kitâbü's-Sikât**, I-IV, Haydarabad, 1973.
- İBN HİŞAM, **es-Siretü'n-Nebeviye**, I-IV, (Terc. İzzet Hasan, N. Çağatay), Ankara, 1992.

- İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Şemsuddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, **İ'lâmü'l-Muvakki'în an Rabbi'l-Âlemîn**, I-IV, (thk. Taha Abdurrauf Sa'd), Dârûl Cîl, Beyrut, 1973.
- İBN KESİR, Ebu'd-Fida İsmail b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-VII, Dâru'l Maarif, Beyrut, 1981.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed, **el-Muğnî ve Şerhu'l-Kebîr**, I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim, **el-Maârif**, (Thk. Servet Ukkâşe), Dâru'l-Maârif, 4. Baskı, Kâhire, 1981.
- -----, **Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis**, (Thk. Muhammed Zühr en-Neccar) Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kâhire, 1386 (Türkçesi, M. Hayri Kırbasoğlu), Hadis Müdafası, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1979.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, **es-Sünen**, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- İBN MANZUR, Ebul Fazl Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânû'l Arab**, I-XV, Dâru's-Sadr, Beyrut, trs.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sad ez-Zühri, **et-Tabakâtü'l-Kübra**, I-IX, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1987.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemalüddin Ebu'l-Ferec, **Telbîsü İblis**, Beyrut 1403 h.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeeddün Ebi'l Hasan Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, **el-Kâmil fi't-Tarih**, I-XII, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1995.

- İBNÜ'L-‘İMÂD, Ebu'l-Felah Abdülhayy, **Şezerâtü'z-Zehab fî Ahber-i Men Zeheb**, I-VIII, Beyrut trs.
- İBN SALAH, Ebû Amr Takiyuddin Osman, **Ulumu'l-Hadis**, Daru'l Fıkr, Dımaşk, 1984.
- ‘İCLÎ, Abdullah b. Salih el-Hasan, **Târihü's-Sikât**, Beyrut, 1984.
- İNAYETULLAH, **İslam Öncesi Arap Düşünce Tarihi**, (Edit. M. Şerif), I-II, İstanbul 1990.
- KAL'ÂCÎ, Muhammed Revvas, **Mevsuât-ı Fıkhı İbrahim en-Neha'î**, I-II, Beyrut 1986.
- KARAMAN, Hayreddin, **İslâm Hukukunda İctihad**, Ankara, 1985.
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddin, **Kavâidü't-Tahdis min Fünuni mustalahi'l-Hadis**, Beyrut, 1979.
- KESKİOĞLU, Osman, **Fıkhı Tarihi ve İslâm Hukuku**, D.İ.B.Y., Ankara, 1988.
- KATTAN, Menna Hasan, **Tarihu't -Teşri'i- İslâmi**, Kahire, 1989.
- KETTÂNÎ, **et-Terâtibü'l-İdâriyye**, I-II, Beyrut trs.
- KEVSERÎ, Muhammed Zahid el-Hasan, **Te'nibü'l-Hatib Alâ Mâ Sâkahu fî Tercemet-i Ebi Hanîfe Mine'l-Ekâzib**, Matbaatü'l-Envar, Kahire, 1942.
- -----, **Hanefi Fıkhının Esasları**, (Terc. Abdülkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu), D.İ.B.Y., Ankara, 1991.
- -----, **Makâlâtü'l-Kevserî**, Kahire, 1372.

- KILIÇER, M. Esat, **İslam Fıkında Rey Taraftarları**, D.İ.B.Y., Ankara, 1980.
- -----, “**Ehl-i Rey**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), X, 520-524.
- KOÇKUZU, Ali Osman, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, İstanbul, 1983.
- KOÇYİĞİT, Talat, **Hadis Usulü**, Ankara, 1967.
- -----, **Hadis Tarihi**, Ankara, 1981.
- -----, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, Ankara 1992.
- KOHLBERG, “**A’mes**”, Encyclopedia of İslâm (E.I²), I, 926-928.
- KURAŞI, Muhyiddin Ebi Muhammed Abdulkadir b. Muhammed, **El-Cevahiru’l Mudiyye Fî Tabakâti’l-Hanefiyye**, I-IV, (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hula), Riyad, 1978.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ansarî, **el-Camiü li Ahkâmi’l-Kur’an**, I-XX, Beyrut, 1988.
- KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, **Abdullah İbn Mes’ud ve Tefsir İlmindeki Yeri**, Denizkuşları Matbaası, Konya, 1971.
- LEKNEVÎ, Ebul Hasenât Muhammed Abdülhayy, **Er-Ref’u ve’t-Tekmil fi’l-Cerh ve’t-Ta’dil** (Thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Darü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, Beyrut, 1987.
- -----, **el-Ecvibetü’l-Fâdila li Es’ileti’l-Aşarâti’l-Kâmile**, Halep, 1964.
- MALİK b. ENES, **el-Muvatta’**, I-II, Dımeşk, 1978.

- MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed, **Ahsenü't-Tekasim Fî Ma'rifeti'-Ekâlim**, Leiden, 1987.
- MESÛDÎ, Hüseyin Ali, **Mürücü'z-Zehab**, I-IV, Mısır 1965.
- MÜSLİM, Ebûl Huseyn, Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri, **Sahihu Müslim**, I-V. (Thk. M. Faud Abdulbaki), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1955.
- MIQUEL, André, **Doğuştan Günümüze İslâm Medeniyeti** (Terc. Hasan Menteş), Ankara, 1991.
- MİZZÎ, Ebû'l Haccâc Camâleddin Yusuf, **Tehzibü'l-Kemal fî Esmâ'r-Rical**, I-XXXV, Beyrut, 1992.
- MUHAMMED, Yusuf Musa, **Muhadarat fî Tarihi'l-Fıkhi'l-İslâmî**, I-III, Mısır, 1956.
- NEVEVÎ, **Müslim Şerhi**, I-XVIII, Beyrut trs.
- ÖĞÜT, Salim, **"Ehl-i Hadis"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), X, 509-512.
- ÖZEK, Ali, **Hadis Ricali**, İstanbul, 1967.
- POLAT, Selahattin, **Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri**, D.İ.B.Y., Ankara, 1985.
- RÂMÂHURMUZÎ, Hasan b. Abdurrahman, **el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Ravi ve'l-Vâî**, (Nşr. M. Accac el-Hatib), Beyrut, 1971.
- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Fahreddin, **Menakibu'ş-Şafii**, Mektebetü'l-Ezher, Kahire, 1985.

- SAKALLI, Talat, **Hadis Tartışmaları**, Ankara 1996.
- SEMÂNÎ, Ebû Sad Abdülkerim b. Muhammed, **el-Ensâb**, Darü'l-Cinan, Beyrut, 1988.
- SCHACHT, Joseph, **An Itroduction to İslamic Law** (Türkçesi: İslam Hukukuna Giriş, Çev. M. Dağ, A. Şener), A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1977.
- -----, **The Origins of Muhammadan Jurisprudence**, Oxford, 1975.
- SUBHÎ SALİH, **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, (Terc. M. Yaşar Kandemir). D.İ.B.Y., Ankara, 1973.
- SUYUTÎ, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, **Tabakatü'l-Huffaz**. Beyrut, 1983.
- -----, **Tedribü'r-Ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi**, I-II, (Thk. Abdulvahhab Abdullatif), Beyrut, 1979.
- -----, **el-Leâliu'l-Masnûa fi Ahâdisi'l-Mevdûa**, I-II, Mektebetü't-Ticare, trs.
- ŞÂFİİ, Muhammed b. İdris, **el-Ümm**, I-IV, Beyrut trs.
- -----, **İhtilâfü'l-Hadis**, (Thk. Amir Ahmed Haydar), Beyrut 1985.
- -----, **er-Risâle**, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1979.
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdilkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, I-II, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

- ŞENER, Abdulkadir, **Kıyas, İstihsan, Istıslah**, D.İ.B.Y., Elif Matbaacılık, Ankara, 1974.
- ŞEVKÂNÎ, Neylü'l-Evtâr, I-VIII, Mısır 1971.
- ŞEYBANÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. El-Hasan, **Kitabü'l-Âsar**, I-II, (Tahk. Ebül Vefa Afgani), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- ŞİK'A, Mustafa, **İmamü'l-Âzam Ebû Hanifeti'n-Nu'man**, Daru'l-Kütübi'l-İslamiyye, Beyrut, 1983.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, I-IV, (Çev. Ahmet Temir- Zeki Kadri Ugan), İstanbul, 1958.
- -----, **Camîu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an**, I-XV, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- TAHANEVÎ, Zafer Ahmed, **Yeni Usulu Hadis**, (Thk. Ebû Gudde, Terc. İbrahim Canan), İzmir 1982.
- TİRMİZİ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **Camîu's-Sahih**, I-V, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), 1975.
- TOKSARI, Ali, **Delil Olma Yönünden Sünnet**, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, **Ebû Hanife Hayatı ve İslam Fıkhdaki Yeri**, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1985.
- ÜNAL, İsmail Hakkı, **İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu**, D.İ.B.Y., Ankara, 1994.
- WATT, W. Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri** (Çev. E. Ruhi Fiğlalı), Umran Yayınları, Ankara, 1981.

- WELHAUSEN, **Arap Devleti ve Sükutu**, (Terc. Fikret Işıltan), Ankara 1963.
- WINCINK, “**Ahad**”, İslam Ansiklopedisi (İA), I, 155-156.
- YAKUT el-HAMEVÎ, Şihabüddin Ebi Abdillâh, **Mu’cemü’l-Büldan**, I-VII, Beyrut, 1990.
- YİĞİT, İsmail, **Emevîler**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XI, 87-104.
- ZEBİDÎ, Ebu’l Feyz Murtaza Muhammed, **Tacü’l-Arus min Cevahiri’l-Kamus**, I-XXV, 1975.
- ZEHEBÎ, Şemsüddin Ebû Abdilhhan Muhammed b. Osman, **Mîzânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl**, I-IV, Kahire 1963.
- -----, **Siyeru A’lâmi’n-Nübela**, I-XXV, (Thk. Şuayb Arnavut) 7. Baskı, Beyrut, 1990.
- -----, **Kâşif fi Marifeti men lehü Rivayetü’n fi Kütübi’s-Sünen**, Kahire, 1972.
- -----, **Tezkiratü’l-Haffaz**, I-IV, Haydabad, 1956.
- ZETTERESTEÉN, “**Kûfe**”, İslam Ansiklopedisi (İA), VI, 64-67.
- ZEYLÂÎ, Cemâlüddin Ebi Muhammed Abdillâh b. Yusuf, **Nasbu’r-Râye li Ehâdi’si’l-Hidaye**, I-IV, Beyrut 1973.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin, **el-A’lâm**, I-X, Mısır, 1959.